

La ciutat i els costums

*Una aproximació a la vida
quotidiana de la Gandia del XIX*

Josep E. Gonga i Colomina

La Xara
EDICIONS

DES DE 1881 FINS A 1893, durant una mica més d'una dècada, els canvis estructurals es van succeir a Gandia d'una manera vertiginosa: les noves línies de ferrocarril de vapor; les obres de la carretera d'Albaida i les de millora de la del Grau i la platja; la construcció d'un pont sobre el Serpis per a la carretera Silla-Alacant; el port, la conducció d'aigües potables a la ciutat; el canvi de l'enllumenat públic de petroli a elèctric... Canvis que juntament amb uns altres de menys espectaculars es van introduir, a poc a poc, en la vida quotidiana dels seus habitants, moltes vegades sense que s'adonaren.

En aquesta obra intentarem esbrinar de quina manera van incidir en la cultura material de les classes subalternes, és a dir, en les seues relacions amb l'espai i la seua percepció en l'estructura de la propietat, la tècnica i les eines de treball, comunicacions, sistemes de transport, habitat, cultura immaterial, jerarquització i estratificació dels diversos grups socials i la seua relació entre aquests, l'estructura familiar, els rituals de pas i acceptació, els valors, les normes i les creences, les festes i la religiositat popular.

Josep Enric Gonga

LA CIUTAT I ELS COSTUMS

*Una aproximació a la vida quotidiana
de la Gandia del XIX*

© 2000 Josep E. Gonga
Published by Josep Gonga
www.josepgonga.com
Gandia, La Safor.

Índex de continguts

INTRODUCCIÓ.....	6
LES RELACIONS AMB EL MEDI FÍSIC I LA SEUA PERCEPCIÓ.....	15
LA CULTURA MATERIAL.....	83
El treball.....	83
L'intercanvi comercial	102
Les condicions de vida. La casa i el seu parament	107
La roba	110
L'alimentació	111
LA CULTURA IMMATERIAL.....	117
Les relacions amb el poder	118
L'educació.....	139
L'exèrcit	144
Les associacions	146
La família.....	149
El cicle vital	152
Les creences i la religiositat.....	164
Les festes	169
BIBLIOGRAFIA I FONTS DOCUMENTALS	178
BIBLIOGRAFIA	178
FONTS DOCUMENTALS	182
Arxius.....	182
Revistes.....	183
Periòdics	183

INTRODUCCIÓ

En bastants ocasions, en estudiar la vida dels pobles, la mateixa retòrica de la història ens impulsa a crear èpoques o anys paradigmàtics; fites que ens assenyalen l'inici, l'instant culminant, o el final del moment o l'assumpte estudiat. Són creacions que justifiquen, d'una manera quasi mítica, allò que el nostre propi discurs intenta interpretar o fer entendre: un conjunt de dades més o menys classificables i quantificables.

En intentar explicar l'objecte estudiat, utilitzem un discurs més o menys mediatitzat. No som, no podem ser uns testimonis neutres quan intentem narrar la realitat de les coses. Són les nostres idees, els nostres valors, la nostra moral, fins i tot el nostre estil literari els que, d'una manera més o menys conscient, determinarà la nostra visió d'allò que estudiem. Potser d'ací naix la tendència a crear emblemes que ens ajuden a definir i fixar el nostre propi discurs. Un d'aquests símbols, dins transcórrer històric de la ciutat de Gandia en el s. XIX, és l'any 1881.

El 23 de gener d'aquell any, Josep Rausell, alcalde de Gandia, va encapçalar una nombrosa comitiva que, presidida per les autoritats administratives, judicials i militars, acompanyada pels funcionaris públics i la banda de música i precedida pel penó de la ciutat, va recórrer diversos carrers de la població fins a arribar a les seues muralles, on, després de

cridar un entusiasta *viva el Rei!*, va donar un colp de picola a la tanca contigua al porticó nomenat de les Cases, a prop del Prado. Inaugurava així, de manera oficial, les obres de l'eixampla que anaven a lliurar Gandia d'un cercle de pedra que, segons opinava el setmanari local *El Litoral*, la tancava físicament i mental sobre ella mateixa.

És més que possible, que en aquell moment el senyor Rausell pensés que aquell acte era el punt de partida d'una nova època per a la seua ciutat. El seu discurs, i el de les classes dirigents de la Gandia d'aquell temps, era el típic del dels liberals de l'època, un discurs atapeït d'una fe en el progrés quasi ingènua. Com comentava *El Litoral* en glossar aquell acte:

... los elementos de vida y actividad que se agitan progresivamente en esta población, reclamaban su engrandecimiento material, y esto es ya un hecho. El nuevo bárrio está llamado a abrigar en su seno grandes almacenes, importantes industrias, y a proporcionar habitaciones a los artesanos y obreros que han de vivir a la sombra de dichos establecimientos aparte de los muchos labradores que hoy no caben en el casco de la ciudad, y han de hallar cómodos albergues, más adecuados a los fines agrícolas, en las nuevas viviendas si se construyen con el propósito de dar cabida a la clase de familias que han de ocuparlas; esto sin prejuicio de que puedan elevarse en la parte más inmediata al centro de Gandia edificios para las clases acomodadas.

El mateix any se celebrarà, durant la Fira d'Octubre, l'Exposició Regional de Gandia. Una exposició agrícola, industrial i de maquinària situada a l'hort de les Escoles Pies, que tenia com a objectiu, tal com comentava el setmanari *El Litoral*, el foment de l'economia de la ciutat:

Tiempo era ya que se pensara en fomentar el ramo, si no único, esencial y especialísimo de nuestra riqueza, como lo es sin duda alguna la agricultura. Entre los diferentes medios adoptados para conseguir este importantísimo objeto, y que la ciencia aplaude y la práctica ha declarado inmejorable, figuran las exposiciones, esos concursos nacionales, provinciales o regionales, donde cada cual lleva el producto de su laboriosidad y de su inteligencia; edificios en los cuales todos colocan sus respectivas piedras; mosaicos en donde en agradable y armónica variedad concurren todos los colores; estadística de la riqueza de un país; cuadros completos de sus producciones; que son para el comercio, para la agricultura, para las industrias y para las artes, lo que las bibliotecas y los museos para los eruditos y los pintores...

El mateix setmanari ens contava en una de les seues cròniques, que s'accedia a ella per una porta monumental d'estil àrab, coronada per l'escut de Gandia i els de vint-i-vuit pobles de la comarca. A dins el visitant es trobava amb una variada selecció de productes agrícoles, d'eines i maquinària per a la faena al camp, com ara les bombes de reg *Parsons* i *Back and Manson*, i, en l'exposició industrial, una incipient mostra del que es podia comprar en una ciutat que, a poc a poc, anava a consolidar-se com el centre comercial i de consum de la comarca. En ella es podien trobar, des de màquines de cosir *Singer*, que es venien ... *con tales condiciones, que el que cose a mano, pierde un tiempo precioso, pues que*

dando una insignificante cantidad a la semana y aun al mes puede adquirir una màquina para coser en un minuto, lo que de otra suerte hiciera en una hora..., fins a... sombreros perfectamente acabados y alguno muy notable por su poquísimo peso..., seda torçada, objectes de plata i bronze per a esglésies, sabates i botes, pells del gremi de curtidors: ...industria esta que ha adquirido en esta ciudad gran desarrollo y que podría tener suma importancia si se atendiera a dar salida a los buenos curtidos de nuestras fábricas...o una incubadora de la que es conta que ...ha sacado una porción de polluelos los últimos dias de la exposición y a cuyo alrededor se agrupaba la gente que miraba asombrada una clueca de madera sacar pollitos como pudiera hacerlo la gallina más cuidadosa.

Hi podien trobar també adreços i arracades, objectes de bronze per a casa, paper de fumar, tisores per a podar vinyes, instruments de jardineria, ensofradores i altres eines per a l'agricultura, guarniments per a cavalleries, làpides i marbres, espardenyes, cordes i baietes, pianos, mobles d'estil Lluís XIV i XVI, i una sala dedicada als treballs de l'escola de senyoretetes.

L'ideari burgès feia l'exegesi de l'exposició amb tots els tópics del seu imaginari:

...afortunadamente, gracias a la poderosa iniciativa del ilustre ayuntamiento, hemos salido de nuestra apatia, y celebramos un concurso agrícola e industrial, cuya riqueza, cuya variedad, cuya importancia, nos dicen los perjuicios que se nos han seguido de no haber realizado antes este bello ideal de las naciones más civilizadas. Si con la feracidad de

nuestro suelo, con sus benignas condiciones climatológicas, se hubiera estimulado a la par la industria agrícola, mejorando ciertos procedimientos, propagando los conocimientos agropecuarios, dando facilidades al tráfico... hoy no tendríamos que envidiar a ninguna nación en cuanto riqueza obtenida directa o indirectamente por medio de la agricultura; Gandia en esta parte sería el primer pueblo del mundo.

Ja es veu: una fe il·limitada en el progrés, que podia enderrocar tots els obstacles que se li posaven en el seu camí; un progrés que feia albirar un futur gloriós del qual tots, cadascú en i des del seu lloc, com explicava la metàfora dels mosaics, traurien profit. L'Exposició, creada amb la finalitat de donar publicitat dels productes locals i mostrar el progrés de l'economia gandiana, era en el fons un acte propagandístic on es resumia l'ideari de la cultura de les classes dominants de l'època: el regne de la llibertat individual i de comerç en un món dominat per la *raó*, que atribuïa el visible augment de coneixements, tècnica, riquesa, benestar i civilització, al triomf de les seues idees.

Des d'aquest any i durant una mica més d'una dècada, fins a la inauguració del port en 1893, els canvis estructurals se succeeixen en la ciutat d'una manera vertiginosa: l'adaptació al ferrocarril de vapor de la línia Carcaixent-Gandia i la seua ampliació fins a Dénia; la construcció d'un pont sobre el riu d'Alcoi per a la mateixa línia; les obres de la carretera d'Albaida i les de millora per a la del Grau i la platja; la construcció d'un pont sobre el Serpis per a la carretera Silla-Alacant; el port i el ferrocarril Gandia-Alcoi; la urbanització dels terrenys al voltant de l'estació; la portada d'aigües potables a

la ciutat; el canvi de l'enllumenat públic de petroli a elèctric... tota una sèrie d'actuacions que comportarien la modernització econòmica i social de la ciutat. Actuacions que, deixant a banda la *quasi mitificació* de la qual parlava al principi, més pròpia del *viure* de la gent que mana o del *veure* d'alguns historiadors, es feien més per l'evident augment d'ingressos, prestigi i poder que suposava per a les classes dominants d'aleshores que per un interès general.

Que van suposar tots aquells canvis, materials i mentals alhora, per a les classes subalternes de la ciutat? Com van incidir en el seu estil de vida, tradicions, costums, formes de pensar, sentir i actuar, coneixements i creences? És a dir, com van influir en allò que anomenem *la cultura popular*.

La nova societat que naix dels canvis revolucionaris del segle, és dominada culturalment pel que s'ha anomenat *cultura burgesa*. Una cultura que és presentada i proclamada pels posseïdors del poder com la millor possible, superior a les altres, i a la qual la societat ha d'abocar-se si no vol perdre el tren de la història i el progrés. És un model de cultura excloent i agressiu, que actua en els camps econòmic, polític i social intentant imposar tota una sèrie de valors pretesament universals, que tenen com a objectiu esborrar la diversitat cultural de les classes subalternes. Una diversitat que, sols per la seua presència, nega la pretesa unitat i universalitat de la cultura dominant.

Cal preguntar-se fins a quin punt els nous valors dominants han *contaminat* els de les cultures subalternes, si es té consciència d'ells, del nou cànon ideològic i moral que pretén regir la quotidianitat. Gandia, a finals de segle, ha d'haver notat per força els canvis estructurals que ha patit, però en el fons

continua sent una xicoteta ciutat on, la muralla dels costums i les tradicions potser siga més difícil d'enderrocar que la muralla física que l'envoltava.

Els costums i les tradicions, reals o inventades, que funcionen com a motor de qualsevol societat, no són eterns ni immutables. La tradició no exclou el canvi ni la innovació, encara que hi ha la tendència a donar-li la ratificació del precedent, molts dels drets que solen reclamar-se com a *costums de temps immemorial*, no són més que l'expressió de la lluita constant per defensar uns drets davant del poder o d'altres pobles. De fet, els grups socials solen evolucionar culturalment sense grans trencaments, amb continuïtat, aprofitant la seua capacitat per adaptar-se a tota una cadena de successives innovacions. Novetats que poden ser considerades *modernes* o *no tradicionals* en un moment determinat, i, una vegada assimilades, com el paradigma de la tradició, d'allò que *s'ha fet sempre*.

La nova cultura dominant fa nàixer tota una sèrie de símbols i mecanismes de transmissió ideològica i cultural que volen donar cohesió al seu projecte social. La idea de la nació, les banderes i els himnes nacionals, la idealització de les llibertats polítiques, dels nous *ciutadans* enfront dels antics *servidors*, etc. Aquestes noves formes i maneres acabaran per imposar-se, però, durant un temps, no aconseguiran proporcionar uns nous lligams socials i d'autoritat; lligams que s'acceptaven i es donaven per suposats en la societat anterior. A més, hi haurà una mena d'hostilitat, heretada de la il·lustració, vers a tots aquells costums que recordaren un passat considerat fosc, irracional i ple de supersticions. Tot açò provocarà sovint un distanciament i una tensió, de vegades explícita, de vegades

més amagada, entre el poble i les seues formes culturals i el nou poder polític, econòmic i cultural, que intentarà imposar una nova manera de fer idealitzada en el concepte de *nació*, i que acabarà per incidir en les classes subalternes en l'àmbit econòmic, amb l'adaptació de les estructures econòmiques de la ciutat a les noves relacions capitalistes d'intercanvi; polític, amb la formació d'una nova estructura de poder estatal; social, amb la preponderància de la nova classe dominant en un nou sistema de jerarquies; i ideològic, amb la imposició constant d'uns nous valors morals.

Hi haurà canvis estructurals que per la seua espectacularitat i el seu caràcter *innovador*, provocaran un fort impacte emocional en produir-se. Per exemple, l'arribada a l'estació del ferrocarril de Gandia de la primera locomotora de vapor. Així ho narrava *El Litoral* en una de les seues cròniques:

La llegada de la primera locomotora de prueba a esta ciudad, que tuvo lugar el martes último, formará indudablemente época en la historia de nuestro país. A las diez y media de la mañana empezó a cruzar la calle Mayor en dirección al ferrocarril un cordón de gente que pronto inundó por completo la estación y sus alrededores. A las once y media aproximadamente, se oyó el potente silbato de la máquina, y era en aquel momento de magnífico espectáculo observar las impresiones retratadas en todos los semblantes. Gran parte de la concurrencia veía por primera vez el ferrocarril de vapor y asombrada observaba la velocidad con que el tren se aproximaba, sin saber si deberían huir de aquello que sin caballos (cosa para ellos inexplicable) cruzaba majestuosa nuestros fértiles campos.

Seguía a la máquina un coche de tercera que bien pudiera ser más que segunda si se compara con los del tranvía, y aun con los de la línea de Almansa y Valencia. Infinidad de personas se agolparon una vez parada la locomotora a examinar detenidamente tanto esta como el coche, que satisfizo completamente a todos los que pudieron observar su esmerada construcción y forma.

Uns altres canvis però, menys espectaculars, són els que anirien introduint-se, més a poc a poc, en la vida quotidiana dels seus habitants, moltes vegades sense que se n'adonaren. Cal pensar que, molts fenòmens històrics no ens han arribat tal com els van viure o els van veure els seus protagonistes, que podien haver participat d'ells de la manera com, per utilitzar un exemple que de tan anomenat ha pres categoria de paradigma, *Fabrizi*, el protagonista de *La Cartoixa de Parma* de *Stendhal*, participa en la batalla de *Waterloo*: escolta un canoneig llunyà en la matinada, es troba casualment una cantinera que es convertirà en la seua guia i consellera en l'aventura, veu una llunyana fumera blanca, un cadàver solitari travessat en un senderol, uns soldats que fugen, comes al cul, pel bosc... unes quantes sensacions que componen una *vivència* molt més modesta i menys dramàtica, i per tant més real, que la descripció de la mateixa batalla que ens han transmès uns altres escriptors, cronistes i historiadors.

Seguint aquestes pautes, intentarem esbrinar de quina manera van incidir aquests canvis en la cultura material de les classes subalternes, és a dir, en les seues relacions amb l'espai i la seua percepció; en l'estructura de la propietat, la tècnica i les eines de treball; en les comunicacions, els

sistemes de transport i l'hàbitat; i en la cultura immaterial: la jerarquització i estratificació dels diversos grups socials i la seua relació entre ells; l'estructura familiar; els rituals de pas i acceptació; els valors, les normes i les creences; les festes i la religiositat popular.

LES RELACIONS AMB EL MEDI FÍSIC I LA SEUA PERCEPCIÓ

L'espai físic que ens envolta no és una realitat morta i immòbil. El paisatge geogràfic del nostre entorn determina les accions i és determinat alhora per les accions dels qui l'ocupem. Hi ha una interrelació ecològica entre els homes i el medi físic on s'assenten. No són unes relacions tancades, una mena de *biocenosi* mantinguda en un estat d'equilibri dinàmic pels organismes que la integren i mai no condicionada per organismes aliens. Com diu Carmelo Lisón:

No hay ningún aspecto de la vida social, ninguna institución de la comunidad, que no esté relacionada con, y no esté directa o indirectamente condicionada por, el medio físico. De aquí el valor de la ecología como un principio organizador en el estudio de la comunidad. Este principio ecológico no puede ser comprendido si uno tiene en cuenta solo la influencia del medio físico sobre el hombre y las instituciones sociales; la relación es fundamentalmente reversible en el sentido de que sólo cuando conocemos la

influencia del hombre sobre el medio podemos evaluar la del medio sobre el hombre.

Es decir que la comunidad campesina está condicionada por el medio físico, pero por el medio físico tal como ha sido transformado por ella: un cambio de las técnicas de producción implica un cambio en el medio físico, y este cambio a su vez actúa sobre la base de las instituciones sociales de la comunidad.

L'aspecte de la ciutat de Gandia i el seu entorn aniran canviant al llarg del segle XIX. Les noves classes dominants crearan, a poc a poc, un paisatge físic adequat a les seues necessitats, a les noves relacions capitalistes d'intercanvi. Les contradiccions entre el règim que mor i el nou estat que arriba, s'expressaran sovint amb una contínua transformació del medi físic.

Diu Fontana que l'Espanya a cavall entre els segles XVIII i XIX, es presentava com una successió de cèl·lules rurals aïllades amb un tràfic insignificant entre elles. Citant diversos personatges de l'època, ens descriu un país endarrerit, on els seus diversos territoris, per culpa de l'estat d'una xarxa de camins que obliga a efectuar el transport de les mercaderies a lloms d'animals de càrrega, estan pràcticament incomunicats i tenen un escàs intercanvi comercial entre ells. Això provocava situacions bastant paradoxals en un país on els cereals encara eren la base de l'alimentació. Així, uns anys, a Catalunya i València es veien obligats a comprar blat a Córsega o Sicília mentre a la Manxa i Castella en sobrava, i uns altres, una mala collita provocava la fam i l'augment de preus en aquests llocs mentre a la costa, sobrava el blat i baixaven els preus.

però no sols era la dificultat de circulació dels productes la culpable de la situació d'endarreriment de l'agricultura, també ho eren les seues condicions de producció, limitades per l'estructura de l'Antic Règim que encara estava dominada pel senyor feudal i els seus representants. Els arrendaments i els censos, que quan es pagaven en diners era per Sant Joan i per Nadal, les particions de la collita que se satisfien al seu temps, o el pagament del lluïisme quan una terra es venia (un 10% del seu valor), formaven el percentatge més important de les seues rendes, però, a banda d'Això, hi havia l'exercici de la senyoria jurisdiccional, que a més de poder, proporcionava altres ingressos, com ara les multes per penes judicials, el cobrament del terç-delme (la tercera part del delme eclesiàstic), i, els més rendibles, els que provenien de les regalies: tota una sèrie de monopolis sobre pesos i mesures, intercanvis i negocis comercials, drets de portes, cises, i drets de ponts i barques, rius, muntanyes, deveses i altres, que li procuraven ingressos per la llenya, el tall d'arbres, l'aigua de reg, o la cacera, per exemple. Tot açò provocava que una oligarquia de tipus feudal s'apropriara dels excedents i controlara el mercat interior mantenint-lo en una situació d'estancament. Un mercat esquifit que, com un peix que es mossega la cua, provocava la falta d'una xarxa de comunicacions que afavorira la circulació dels productes; uns productes que, com que no hi havia possibilitat d'intercanviar-los, no feia necessària l'existència de la xarxa de comunicacions.

Aquesta situació va canviar en pocs anys. Els representants del Duc a Gandia, l'Alcalde Major i el procurador patrimonial, amb tota la xarxa de clients que arrossegarien, formada pel seu *aparell burocràtic*: advocats, notaris i comptables; pels

seus criats, i a més, pel clergat i els jornalers i els arrendataris de les seues terres, serien la base humana en què se sustentaria el seu poder. però, com diu Jesús Alonso, a l'esquena, fins i tot entre els seus protegits, s'estava coent una alternativa al seu poder. Una nova oligarquia formada per terratinents, comerciants a l'engròs, rendistes nous d'origen humil però que s'havien enriquit a través de negocis més o menys lícits, mestres de gremis que havien invertit en terres, i altres. Un nou grup que aspirava a formar part dels que controlaven i dirigien la vida socioeconòmica de la ciutat.

Vicente Ignacio Franco, en la seua *Descripción política, civil y rústica de la ciudad de Gandia y su término*, de 1803, ens dóna una idea de com era la ciutat de Gandia i el seu entorn a primeries del segle XIX: una xicoteta ciutat que vivia de i per a l'agricultura, amb una estructura social formada per un reduït grup dominant i una ampla base d'artesans i llauradors. Era habitada per quasi sis mil veïns, les ocupacions dels quals l'autor descriu de la següent manera: després de descomptar un grup de 135 persones que exerceixen oficis lliberals i de serveis (advocats, escrivans, funcionaris diversos, comerciants, mercaders de vara i especieria...), i un altre de 639 que treballen en els gremis d'artesans (pellers, soguers, espartenyers, sastres...), i en el treball artesà a casa (com les 283 dones que tenen telers de cinteria), diu el següent:

... a cuyo número podemos añadir el prudencial que calculamos de 100 pudientes y hacendados, que aunque se ocupan algunos en la agricultura, viven de sus rentas, incluyendo en este número los Canónigos, Beneficiarios y dependientes de la Iglesia; de suerte, que hecho un cúmulo

de todas estas clases, nobles y eclesiásticos, pudientes y artesanos en número de 531 vecinos, y bajados de los 1400 que forman el total del vecindario, es visto que resultan 869 vecinos ocupados todos en la agricultura.

Del vèrtex de la piràmide social, aqueixos cent veïns que vivien de les rendes, ja formaven part algunes persones que, com hem comentat, provenien d'un estament social més baix. Famílies com els Castillo, originaris de Bellreguard i enriquits amb el comerç il·legal a França, ara marquesos de Jurarreal, o els Moran originaris d'Irlanda; comerciants com els Sanchis, els Roman, o els d'origen francès, com ara els Valier, els Fourrat, els Merlé o els Rignon. Noms que seran importants en la història de la ciutat al llarg del XIX i que formaven un grup que, com diu Isabel Morant, era molt característic; es tancava en ell mateix formant una elit oligàrquica que defensava els seus privilegis i posició social. Un vedat a què sols tenien accés els burgesos enriquits i consolidats com a propietaris importants.

Aquest bloc, però, trencarà la seua cohesió i al llarg del segle XIX formarà dues faccions enfrontades; d'una banda, els seguidors de l'absolutisme; de l'altra aquells que en adonar-se'n de la ineficàcia dels antics sistemes d'apropiació, lluitaran per imposar unes noves relacions d'intercanvi de tipus capitalista que seran el motor dels canvis econòmics, estructurals i mentals que patirà la ciutat durant aqueix temps. Uns canvis que incidiran directament sobre els costums, formes de treballar, pensar i actuar, coneixements i creences dels altres grups que resten subordinats al seu: els artesans i els llauradors i jornalers. Els primers, perquè amb la seua

minsa activitat econòmica provocaven el seu nul prestigi social, i, per tant, el seu estranyament polític i de la *cultura oficial dominant*; de fet, els mestres de gremis que apareixien en llocs destacats a les llistes de contribuents a Gandia, ho feien més per les rendes que aconseguien de la terra, que per les que obtenien de la seua activitat. Els segons, perquè han estat tradicionalment la classe dominada, i, per tant, la seua posició ha estat sempre supeditada a la de les classes dominants de torn.

Els propietaris grans i mitjans o be optaven per cedir les seues terres a arrendataris i convertir-se en rendistes, o be a través de procuradors i encarregats, les explotaven directament utilitzant mà d'obra assalariada. Diu Isabel Morant que donaven treball als més de 400 jornalers que hi havia a Gandia a principis de segle, a més d'una part dels 200 criats empleats a la ciutat i que no estarien tots ells destinats a les faenes domèstiques i sí a treballar al camp. Molts dels jornalers ho eren de forma eventual, complementaven amb jornals l'explotació de les xicotetes parcel·les que tenien en arrendament. En principi, es podria considerar que aquestes xicotetes explotacions es treballaven per a cobrir les necessitats bàsiques de les seues famílies, però, com diu Jesús Millan, de vegades podien arribar a convertir-se en l'instrument de la difusió de l'agricultura comercial, arraconant progressivament una economia de subsistència. Possiblement aqueix és el camí que va seguir l'agricultura a Gandia al llarg del segle XIX.

De quina manera es va desenvolupar aquest procés? Si tenim en compte la situació de subordinació i dependència dels llauradors i jornalers, primer vers els senyors, i després vers

els nous propietaris; i que vivien en un món dominat encara per tota classe d'inseguretats i pors: a la violència (les guerres i les bandositats), a la fam, a les malalties i a la mort (el XIX encara és un segle de grans epidèmies); no ens ha d'estranyar que les classes subalternes accepten, fins a cert punt, el lloc que els correspon en la piràmide social a canvi de la seguretat (protecció vers a la violència, la fam les malalties...), que els puguin proporcionar els que manen.

La confrontació directa, el trencament violent del complex entramat de relacions que es dona entre la classe dominant i les subalternes, és, en aquestes condicions, producte de situacions extremes. A més, les grans insurreccions, moltes vegades bastant mal organitzades o eren provocades per moviments espontanis, o aprofitades, com diu Ardit, per una cúpula burgesa bastant difícil d'esbrinar. Els protagonistes directes dels esdeveniments solien ser cultivadors pobres, i els organitzadors del malestar previ es mantenien en l'ombra en els moments de major radicalisme; com que estaven ben integrats dins del grup dominant de la societat, solien adoptar actituds ambigües davant d'uns moviments dels quals no podien obtenir més que beneficis dubtosos. Els moviments reivindicatius o de resistència solen adoptar, quasi sempre, maneres més discretes, formes més amagades, més dissimulades; Això els sol fer més perdurables i, de vegades, més efectius i menys costosos que els esclats violents. Si el sistema no es pot canviar, almenys s'intenta que funcione limitant el màxim possible els desavantatges que suposa per a molts.

És així com s'aprofitarà qualsevol contingència per buscar maneres d'aconseguir evadir el pagament d'impostos,

contribucions i taxes, o l'abonament de part de les rendes senyorials com el delme o el terç-delme. Al ducat de Gandia, per exemple, arran dels plets d'incorporació a la corona que inicia la ciutat contra la casa d'Osuna, s'evita durant alguns anys la liquidació dels drets senyorials. Es busquen mil i una maneres d'eludir el pagament de consums, portatges i regalies. Un altre exemple pot ser la venda i l'emmagatzemament il·legal de grans, vi, oli i verdures a casa, fora del mercat públic, amb la qual cosa s'evitava el pagament de taxes. Les ordenances i bans municipals de l'època són plens de requeriments sobre això.

Aquestes pràctiques, inserides en una economia de subsistència, sembla que eren bastant habituals. Els llauradors intentaven entrar productes del camp a la ciutat argumentant que eren per al consum propi i, després, els venien o els intercanviaven per tal d'equilibrar la seua economia domèstica.

La desaparició d'alguns cultius o la introducció de nous, eren una altra forma d'acció. Encara que habitualment, en el segle XIX, els canvis de conreu són producte de les actuacions de grans i mitjans propietaris que a la fi, són els que disposen del capital necessari per fer les inversions, amb més freqüència de la que pensem, les seues activitats es veuran complementades per l'estratègia de supervivència dels llauradors, que tractaran de treure el màxim rendiment possible de les seues xicotetes explotacions.

La davallada de la canya de sucre a la Safor, ens pot aprofitar com a exemple del que hem exposat. La interpretació més acceptada per explicar les causes de la seua desaparició durant el segle XVIII és que no va poder suportar la

competència de la canya americana, però, Antonio Mestre, en el seu treball *La economía olivense*, ens fa algunes precisions que cal tenir en compte: el sucre americà no tenia la qualitat del de la Safor, i el seu transport a través de l'Atlàntic feia que no arribara en bones condicions al mercat europeu. A més, l'augment del consum del cafè, el te i la xocolata, el va convertir en un producte de luxe d'ús quotidià. Els avantatges per competir amb el sucre americà eren evidents. Per què s'abandona el seu cultiu si no hi ha motius aparents que ho justifiquen? Tota una sèrie de variades circumstàncies són les que provoquen l'abandonament definitiu del cultiu de la canyamel després de l'expulsió dels moriscos; des dels conflictes dels ducs amb els nous agricultors per les condicions del seu cultiu, com ara l'obligació de plantar canyamel a la quarta part del terme, partir la meitat de la collita, portar la producció i la llenya al trapig pel seu compte o treballar a canvi de salaris baixos; fins a canvis climàtics (alguns hiverns excessivament durs); problemes en la distribució de les aigües de reg del riu d'Alcoi; la introducció de la remolatxa sucrera en els països més avançats d'Europa i per tant la pèrdua dels que podien ser els millors clients del sucre local; i, sobretot, la concentració de la propietat que provoca l'expulsió, i que fa que els nous propietaris busquen conreus més rendibles per a les seues terres.

Però cal tenir en compte, també, el punt de vista del llaurador, del cultivador directe que es troba de sobte amb un producte que ja no li és rendible. La seua reacció es reflectida d'una manera bastant clara per Vicente Ignacio Franco en la seua *Descripción...* :

La cosecha de azúcar se cria en los pueblos de Benirredrà, Benipeixcar y Gandia; antes era general en toda la huerta, y aún se conservan algunos instrumentos de su fábrica en Gandia y Oliva. El haber olvidado esta cosecha, ni fue como piensan algunos por acopiar de azúcar las Américas a precios más equitativos que los nuestros, ni tampoco por el nuevo impuesto y obligación que les imponían los señores territoriales que los gobernaban con aumento de pensiones; porque hay razón para decir que no fue así. El estar la cosecha en la tierra bien cerca de nueve meses, necesitar de mucho abono para su producción, y ser con esto subido su costo; es la verdadera causa.

Una sola collita a l'any, fortes despeses de producció i una rendibilitat cada vegada més baixa. El llaurador ha de substituir-la, per força, per altres cultius més productius. La canyamel es convertirà en un conreu marginal, en 1696 només hi havia 69 fanecades plantades a l'horta de Gandia, a Oliva va perdurar més temps, encara en 1724 proporcionava una xicoteta part dels ingressos senyorials. En el XIX, ja no s'aprofitarà per fer sucre, sinó per adobament de la terra o per a vendre's com a llepoleria en porrats, fires i festes.

Ja ho hem vist, per al llaurador, deixar de conrear un cultiu, potser siga, en bastants ocasions, una manera de resistir-se a la imposició de noves càrregues i obligacions, una manera d'evitar que el seu elevat cost de producció l'*entrampe* amb arrendadors i usurers, o una manera d'aconseguir la màxima rendibilitat possible de la xicoteta explotació que treballa.

És així com el paisatge agrícola de Gandia anirà canviant al llarg del segle XIX i amb ell, costums, estils de vida i maneres de treballar; les classes subalternes arribaran a assimilar tot un

seguici de canvis que una nova classe dominant, formada per propietaris, comerciants, i, fins i tot membres de la noblesa local, imposaran després d'un llarg procés d'enfrontaments amb els Senyors de Gandia. Enfrontament que acabarà amb el seu triomf: la Casa d'Osuna, angoixada pels seus problemes econòmics, pels plets que interposen els veïns dels pobles dels seus estats per incorporar-se a la Corona, i per la dificultat de cobrar amb regularitat drets i prestacions, sobretot a partir de la guerra del francès, acabarà no sols per acceptar la redempció de censals, sinó per vendre terres i edificis de la seua propietat a conegudes famílies de València i de la comarca.

El procés ja comença en la segona meitat del XVIII. Hi ha un moviment d'expansió de terrenys cultivables al terme de Gandia. Es condicionen les terres de secà de la Marxuquera i molts terrenys de les marjals. Entre 1752 i 1820, l'augment de la superfície agrícola és de 270 ha. Aquest moviment colonitzador és producte, per una banda, d'una sèrie d'inversions de mitjans i grans propietaris, recordem que l'expulsió dels moriscos havia provocat una concentració de la propietat, cosa que afavoriria una certa reorientació de la producció agrària, i, amb ella, l'assentament d'una elit de propietaris que es convertiran en els àrbitres de la política econòmica de la comarca; i per una altra banda, de l'ocupació de terres marginals en aquests termes per part de jornalers i llauradors amb pocs recursos.

Vicente Ignacio Franco ens dóna una bona descripció de la geografia agrícola de la Gandia de finals d'aqueixa època (1803). Diu així:

... se divide en dos suertes, la una de regadío y bien plantada de moreras, frutales, olivos y otros árboles útiles, y cultivadas para sementeras de trigos, maices, legumbres, alfalfas, verduras y otras producciones: en esta parte pueden comprenderse las marjales, en las que se crían melones, sandías, maices, verduras, y de algunos años a esta parte arroces...

La otra suerte aparece toda sequeral, aunque no erial (...), la parte del mar, cuyo terreno es arena suelta, y en la qual hay un pinar que se tiende más de una hora de camino desde las inmediaciones del Grau hasta la torre y puente llamados de Xeraco (...) Los pinos son carrascos, y su madera y leña solo sirven para quemar. En esta suerte de terrenos se crían melones, tomates que producen frutos muy tempranos si les asiste el tiempo con algunas lluvias, y también de crían almortos.

... en la otra parte del pueblo de Beniopa, hay una llanura que tiende hacia el monasterio de Cotalba (...) está sembrada de cantos y guijarros redondos, y se llama Marxuquera, está esquadronada de algarrobos (...) el fruto de estos árboles es cierto y infalible en todos los años, y rinde copia indecible, de la qual pastan las bestias de labor, regalo o luxo, y sobran para vender sus dueños, propietarios y arrendadores.

Segons les taules que Casimir Melià elabora a partir de les *Observaciones* de Cavanilles, i la informació que ens dóna Franco en la seua *Descripción...*, la producció agrícola de Gandia a les acaballes del XVIII i principis del XIX, es componia de blat, garrofes, oli, vi, dacsa, hortalisses, llegums, fruites i capolls de seda. La producció autòctona de blat era evidentment insuficient per al consum propi. No ens ha

d'estranyar la preocupació que mostraven les autoritats municipals perquè l'almodí estiga sempre abastit. Són anys de crisi per les guerres amb França, els disturbis al camp, l'ocupació napoleònica, la revolució liberal, la restauració i els alçaments carlins i la dependència bladera del país provocava una forta sensació d'inseguretat. Cavanilles ja avisa, en les seues *Observaciones*, de la incertesa que causa el transport pel mar i dels preus massa elevats del blat manxec que provoquen les enormes despeses del seu transport per terra, ja que les condicions de la xarxa de camins sols permet la seua arribada a lloms de mules.

L'estratègia dels llauradors davant d'aquesta situació, serà la de buscar nous tipus de cultius que asseguren i milloren la seua dieta diària i alhora procuren un alt excedent després de patir les exaccions dels senyors i dels propietaris. La introducció del cultiu de la dacsa al llarg del XVIII, i la de l'arròs, són un exemple d'ella.

La dacsa, que donava un rendiment per fanecada més alt que el blat, i de la qual, s'aprofitava quasi tot: els caps dels canyots i el gra fallat per al ramat, la dacsa per a farina i els canyots per a adob, reemplaça els vells panissos i es converteix en un dels productes panificables més importants durant quasi tot el segle XIX. Són nombrosos els textos de Gregori Maïans en els que insisteix en el paper fonamental que tenia el pa de dacsa en l'alimentació de les classes populars. *Admira ver quanto engordan con el los hijos de los pobres*, diu. Encara en 1849, en una enquesta que el Governador Civil fa a l'ajuntament de Gandia, s'assegura que la producció autòctona de blat és de 200 cafissos, mentre que la de dacsa és de 1500. Es calcula que es cultiven 4000 faneques de dacsa sent-ne

necessàries per al consum local anual 3000. Pel que s'arriba a precisar que:

De los productos agrícolas, deducido el consumo, solo queda el sobrante de 760 fanegas de maiz, i 3000 libras de seda que sirven para exportaciones.

Cosa que demostra la superior dedicació de superfície cultivable a un producte que procurava un rendiment superior, en dieta alimentària i en excedents, que el blat.

El cultiu de l'arròs, el qual ja es coneix al País valencià en temps de dominació musulmana, va estar repetidament prohibit per part de les autoritats per raons sanitàries. Així ho feren per exemple Alfons IV i Pere III en el segle XIV per a la Plana de Castelló, prohibició que el rei Martí I va estendre a tota la resta del regne. però a pesar de les constants prohibicions, sembla que el seu cultiu no va poder ser suprimit per complet del país. L'alt rendiment de les seues collites proporcionava forts beneficis i un producte nutritiu que podia substituir la constant manca de blat. La polèmica sobre el seu conreu encara continuava en temps de Cavanilles.

Les condicions d'insalubritat que provocava el seu cultiu afavorien la difusió del paludisme, les febres tercianes i les afeccions reumàtiques, cosa que va fer que moltes veus s'alçaren demanant la seua supressió. Per fi, en 1753, es va dictar una resolució definitiva al respecte: s'establien els termes en què el cultiu de l'arròs quedava prohibit, el pobles en els quals hi hauria límits i vedats per a sembrar-lo, i els pobles on, com que se n'hi havia plantat fins aqueix moment, podien continuar fent-ho però, sense poder estendre el seu conreu a

noves terres si no eren de marjal. A pesar d'aquesta disposició i d'altres posteriors, el cultiu de l'arròs va continuar estenent-se.

En un número del *Semanario de Agricultura y Artes dirigido a los párrocos*, de 1797, es parlava de:

...la propensión de los cultivadores de arroz a eludir estas providencias, a pesar de las multas con que son castigados frecuentemente. Así pugna el interés particular con el público, lo mismo que en los contrabandos, y es de creer que la codicia haga parecer tierras pantanosas a las que no lo son.

Si l'arròs es cultivava era per l'alça constant de la seua demanda, el que es reflectia en la ràpida pujada del seu preu respecte d'altres productes, el que derivava en un augment dels ingressos dels seus conreadors. Com deia Cavanilles, *el arroz producía dinero. Al parecer, cada hanegada cosechava 4 pesos de arrendar, los gastos de cultivo ascienden a 8 pesos, pero como el producto es de 20 pesos, dejan al labrador 8 pesos por hanegada*. Avantatges econòmics i avantatges nutritius. El seu consum es va generalitzar amb rapidesa, fins a convertir-se en un aliment bàsic i barat, la demanda del qual en el mercat interior era suficient per a cobrir tota la producció. En el període que va de 1861 fins a 1920, l'arròs exportat suposa entre un 3 i un 5% de la seua producció total, la resta es consumeix en el mateix mercat valencià. Pensem que en el mateix període, altres productes, com ara les taronges, les cebes o les panses, exportaven el 80% de la seua producció.

Ja en 1831, en les taules que ens dóna Pedro Lara en la seua memòria sobre l'horta de Gandia, l'arròs, amb 742

arroves, figura entre els cultius més destacats. A pesar de les nombroses requisitòries que les autoritats fan a través de bans i ordenances per a controlar els planters, prohibint el seu cultiu fora de les terres acotades, exigint llicència per plantar-ne o controlant l'ús de l'aigua de reg en els arrossars, el conreu de l'arròs es consolidarà en la comarca. En l'enquesta del Govern Civil de 1849, es diu que la producció és de 3000 fanegues, i que en són necessàries per al consum anual 2500.

Vicente Lassala, en la seua visita a Gandia en 1877, ens descriurà els arrossars que s'estenen des de la Vall de Tavernes i Xeraco fins a Gandia en les marjals a la banda esquerra de la carretera, i els de les marjals d'Oliva i Pego. Veiem com la cabuderia dels cultivadors acaba per imposar, malgrat raons legals i sanitàries en contra, un cultiu que els assegura un bon rendiment nutritiu i econòmic, i que arribarà a transformar el seu medi físic i els seus usos alimentaris, a banda d'afectar a la seua salut: en l'esmentada enquesta de 1849 es diu que una de les funcions de l'hospital de Gandia és la de ... *suministrar quinina y sulfatos a los pobres enfermos de calenturas tercianas y quartanas*; i els seus hàbits de treball: hi ha diverses referències d'autors com Franco, Maians o José Izquierdo que ens parlen de les quadrilles que pugen a treballar en la collita de l'arròs a la Ribera del Xúquer, on aconsegueixen molts bons jornals i, en bastants ocasions, unes bones tercianes.

però, si la introducció dels cultius que hem esmentat és producte de l'estratègia dels llauradors i propietaris davant unes determinades situacions socioeconòmiques, hi ha una altra sèrie de productes que apareixeran i provocaran tota una altra sèrie de canvis a partir de les dècades centrals del segle

XIX. Són els nous conreus que imposa l'aparició d'una nova agricultura de tipus comercial, cultius destinats a la seua comercialització fora dels límits comarcals.

Hem de dir, d'altra banda, que a Gandia quasi sempre hi van cultivar productes dedicats exclusivament a la seua exportació, com la canyamel, per exemple, de la que ja hem parlat, o la seda, que va substituir la canya de sucre com a cultiu comercial. Es tracta d'un producte més agrícola que industrial, controlat per comerciants i destinat a l'exportació. És un cultiu, com l'anomena Ardit, perquè era el llaurador qui cultivava les moreres, criava els cucs de seda i treia la fibra dels capolls, el producte passava després a un comerciant que era qui feia el negoci amb ell, en una seqüència que recordava més a la de la pansa i la de la taronja que a la d'un producte industrial.

Ardit assegura en el seu treball que es treia de contraban cap a França i Itàlia, molta més seda de la que es consumia en les fàbriques del País Valencià. A més, hem de tenir en compte que es tractava d'un *cultiu* que es *criava* a casa, per tant, mentre el llaurador treballava al camp, podia encarregar-se d'ell altres membres de la família, com les dones o els fills menuts, que controlarien la cria dels cucs en les andanes, uns enreixats de canyís o de fusta on creixien i s'alimentaven amb les fulles de la morera. Des d'una mica abans de la primavera fins a Sant Joan hi havia treball amb la seda. S'alimentaven constantment els cucs, mantenint netes les andanes (el nom de les quals ha quedat en la terminologia popular com el substantiu que qualifica les estances on es feia la cria, habitualment les més altes de les cases); els capolls es colliren al llarg del mes de maig, després s'escaldaven,

s'assecaven i es debanaven els seus filaments per a vendre'ls als comerciants.

La cria de capolls de seda, malgrat la crisi i davallada d'aquesta, va perdurar a Gandia al llarg de tot el XIX, gràcies a la creació en 1848 de la fàbrica Lombard. Això va permetre la supervivència d'una activitat que complementava els ingressos bàsics de bastants famílies de llauradors.

Vicente Lassala en la seua *Reseña...* de 1877 ens diu:

La producción de la seda tiene gran importancia en Gandia, la huerta se halla poblada de moreras, y de los pueblos comarcanos se trae mucha hoja al mercado diario que se establece durante la temporada de la cria de los gusanos en la ciudad. En ella se ha desarrollado la industria del hilado i torcido de la seda desde muy antiguo, pero últimamente ha construido una magnífica fábrica el señor Boix Jaquet que alimenta muchas familias i presta inmenso beneficio al país.

Les moreres, segons Franco, es plantaven al voltant dels bancals: *... a filas y dejan entre estas áreas niveladas para trigos, maices, alfalfas, hortalizas y otros granos...* El seu cultiu no ocupava massa espai, temps, ni donava una faena que pogués distreure el cultiu d'altres productes més importants. A més, el fet de criar-se a casa faria bastant difícil el seu control per part de les autoritats. No ens han d'estranyar les contínues referències en bans i ordenances municipals al control de les fulles de morera i la seua entrada a la ciutat dissimulada en cabassos en tornar de l'horta. Per totes aquestes raons va ser un producte bàsic, durant bastant temps, en el complement dels ingressos familiars dels llauradors.

Altres monocultius dedicats a l'exportació aniran apareixent al llarg del segle, com ara la pansa, la ceba i la taronja. En les taules que elabora Pedro Lara i Melià en la seua *Memoria de la huerta de Gandia* de 1831, encara hi trobem consignats quasi tots els productes que havien esmentat Cavanilles i Franco: Seda, blat, dacsa, llegums, oli, garrofes, hortalisses... però, ja hi apareixen en llocs destacats l'arròs i la pansa.

La forta demanda de pansa per part d'Anglaterra en els anys que van seguir a les guerres napoleòniques, va fer estendre el cultiu d'aquest producte en les nostres terres. Vicente Lassala ja en parla en la seua *Reseña* de: *...3000 hectáreas de secano plantadas de algarrobos, olivos y viñedos de moscatel* en l'horta de Gandia, o de la finca dels Trénor al convent de Sant Jeroni on: *... se ha dado gran extensión a las plantaciones de arbolado y de viñedos, especialmente de uva moscatel...*

La pansa de la Marina i de la Safor, era consumida en grans quantitats per les classes populars angleses, que la gastaven en l'elaboració d'un plat d'ús quotidià: el *pudding*. En 1834 ja s'exporten per mar des de Gandia panses per valor de 193.000 reials de velló. Després d'un estancament entre 1840 i 1870, la destrucció per la fil·loxera de les vinyes de Màlaga, deixa la pansa valenciana com a l'única proveïdora del mercat anglès i d'un de nou, el nord-americà. Això va fer que es plantaren ceps de moscatell en molts secans de la comarca i que Gandia es convertirà en un punt exportador de primera importància. De les 52 tones que s'exporten en 1861, es passen a les 1.122 de deu anys després, i, ja amb la inauguració del port en 1893, a xifres per damunt de les 3000 tones, fins a arribar al rècord de 4141 tones en 1900. De fet, el Grau de Gandia, va ser primer que res un port exportador de pansa. És bastant

significatiu que el valor de les panses exportades anés sempre per dalt del de les taronges i d'altres cultius, fins a l'any 1901.

La millora de les infraestructures, sobre tota la xarxa de comunicacions (el port, el ferrocarril, la millora i nova construcció de camins i carreteres), va incidir en la transformació de l'agricultura tradicional en una de mercat. L'aparició de cultius dedicats a la seua venda fora dels mercats locals és constant.

Una taula que ens mostra el moviment de vaixells al Grau de Gandia entre 1883 i 1888, publicada en la *Revista de Gandia* del 15 de setembre de 1888, ens pot donar una idea de quins eren els cultius conreats en la nostra comarca per a la seua exportació. Pensem que encara no s'ha construït el port i que els vaixells eren carregats per homes que treballaven amb l'aigua fins al pit.

		1883			1884		
Càrrega	Destinació	Vapor	Vela	Total	Vapor	Vela	Total
Panses	Anglaterra i EUA	5	-	5	--	42	42
Taronges	França litoral	3	41	44	--	60	60
Cebes	Anglaterra	3	35	38	--	50	50
Tomaques	França i Anglaterra	--	226	226	--	81	81
Meló	França	2	131	133	--	40	40
Raïm	França	-	18	18	--	29	29

		1885			1886		
Càrrega	Destinació	Vapor	Vela	Total	Vapor	Vela	Total
Panses	Anglaterra i EUA	15	3	18	18	12	30
Taronges	França litoral	10	31	41	6	31	37
Cebes	Anglaterra	8	41	49	6	55	61
Tomaques	França i Anglaterra	--	60	60	--	65	65
Meló	França	--	14	14	1	10	11
Raïm	França	1	7	8	--	10	10

		1887			1888		
Càrrega	Destinació	Vapor	Vela	Total	Vapor	Vela	Total
Panses	Anglaterra i EUA	35	4	39	--	--	--
Taronges	França litoral	16	50	66	16	81	97
Cebes	Anglaterra	2	31	33	--	--	--
Tomaques	França i Anglaterra	15	47	62	14	59	73
Meló	França	4	21	25	10	22	32
Raïm	França	7	5	12	8	9	17

S'exportaven panses i taronges, però també tota una altra sèrie de productes que anirien conreant-se i venent-se segons l'estratègia que hem esmentat abans: per la conveniència de comerciants i propietaris, però també per les accions de llauradors que busquen treure el màxim rendiment de les seues xicotetes explotacions i que, de vegades, són els millors difusors de l'agricultura comercial.

En la premsa local de l'època veurem reflectides les preocupacions dels primers, amb l'aparició de notícies constants amb els preus dels cultius més comercials (la pansa, la ceba, la taronja, les tomaques, la bajoqueta...), i de les exportacions per mar i per ferrocarril. Es reben cables setmanals que donen compte de la situació dels mercats internacionals (Londres, Nova York...), amb noves de l'arribada i la cotització dels productes locals en aqueixos mercats, i dels problemes que poden sorgir per la desconexió del seu funcionament. En la *Revista de Gandia* del 7 de setembre de 1888, es parla dels problemes que causa el costum dels ports anglesos de quadrar el pes de les caixes, (si per exemple peses 6 lliures i 30 onzes, es dona per vàlid el pes de 6 lliures), i de descomptar, com una mena d'aranzel, 1 lliura per quintar. Cosa que provoca que molts comerciants es queixen per les diferències de pes que observen en les liquidacions. Pel que demanen:

... formar un centro mercantil al que puedan acudir a horas dadas el agricultor, el comerciante, el industrial, el agente; en donde hallasen noticias diarias de la existencia de frutos en los mercados consumidores, precios alzados, cambios,

cotizaciones en los puertos de consumo, fletes, etc. Si a esto añadiéramos conferencias dominicales en donde se discutiera los medios de salvar nuestra agricultura de las enfermedades parasitarias de la vid, se hablara y denunciara cuantos abusos se opongan a la marcha del comercio, como ordenanzas de aduanas, el abandono de puntos de embarque, ferrocarriles con sus diarios abusos, etc. Entonces veríamos los grandes beneficios que reportaría la unión económica de nuestro comercio.

Aquestes crides acaben per fer nàixer el Sindicat Agrícola presidit per Alcalà de Olmo i format per prohoms tan coneguts com els Rausell, Romaguera, Rignón i altres. Entre altres activitats, el sindicat es mourà constantment en la defensa dels interessos comercials dels propietaris. Com es pot veure per exemple en una carta enviada per la directiva al ministre de l'estat en la qual es demana, davant els avantatges de la pansa de Corint en els mercats anglesos i dels Estats Units, països que per altra banda tenen la consideració de nacions més afavorides en el seu intercanvi comercial amb l'estat espanyol, el dret a la reciprocitat. Demanen que es baixen els forts aranzels que graven la pansa autòctona perquè pugui competir amb la grega, ja que si no:

... no recompensa los costosos gastos para la producción y las con-tribuciones que cada día han venido agobiando más y más al agricultor y al propietario territorial, coadyuvando a su ruina a la par que los tratados, y si a ello se agrega que no puede hallarse recompensa en otras producciones, ora porque los tratados internacionales tampoco las favorecen, ora por no ser posible transformar el cultivo en breve tiempo, ya por repetirse las calamidades con harta frecuencia, ya por

otras causas que seria prolijo enumerar, se comprenderá el estado deplorable por el que esta pasando la huerta de Gandía, esplendente y rica en otro tiempo, hoy pobre y desventurada, tanto o más que el resto de la península española.

O la que es fa en 1906 per demanar un ferrocarril de via ampla i altres milleres en el transport, que eviten, pel fet d'estar l'estació del Nord de la ciutat atapeïda de productes perquè sols disposa d'un centenar de vagonos que han de descarregar en Carcaixent per fer el transbord a altres línies i tornar a Gandia a carregar de nou, cosa que posa en perill tota la collita de tomaca.

Despeses de producció, aranzels, canvis de cultius segons les necessitats dels mercats exteriors, rendibilitat, millora de les infraestructures i els sistemes de conreu... la terminologia utilitzada ens mostra que ja s'ha produït un canvi, i no sols estructural, també mental. Les relacions de treball i d'intercanvi ja no poden ser les mateixes. Els jornalers i llauradors de principi de segle, que practicaven una agricultura de subsistència, complementada amb activitats de la resta de la família, com la cria de cucs de seda, o els telers de cinteria que treballaven les dones a casa; que consumien el que conreaven dedicant els excedents al pagament de delmes i particions, ara han d'adaptar-se a les noves relacions que crea una agricultura de tipus capitalista: la dedicació prioritària a la pròpia explotació per tal de treure-li el màxim rendiment possible i, d'altra banda, l'aplicació alternativa de la força de treball familiar en altres ocupacions, com ara en la collita dels

nous productes o en la feina en els magatzems que els preparen per a l'exportació.

Per una part, es busca la seguretat que proporciona la dedicació de les seues petites explotacions a conreus que puguen entrar amb facilitat en els canals de comercialització existents. Conreus que poden canviar segons les oscil·lacions dels mercats. El cultiu de la ceba, per exemple, que es ven en grans quantitats en Anglaterra, experimenta un gran augment en la Safor a partir de 1880. J. T. en un article publicat en un llibre de festes a Piles, ens parla de la introducció d'aquest producte en aqueixa localitat arran de l'aparició de la fil·loxera que acaba amb les vinyes. La ceba serà conreada i comercialitzada pels llauradors de Piles abans que comencen a plantar-se tarongers. En una entrevista a dos vells llauradors de més de vuitanta anys, apareguda en el llibre de festes de Bellreguard de 1984, aquests ens descriuen l'antic aspecte del terme del seu poble de la manera següent:

A principis de segle gran part del terme eren camps de vinyes, cosa que suposava l'existència de riuraus. El raïm s'escaldava per a fer pansa... altres productes que sembràvem eren per exemple el lle-gum, el blat, la dacsca (que es plantava per Tots Sants i s'arreglava per Sant Andreu), i la creïlla (que es plantava per Juliol i s'arreglava per Tots Sants). La platja i les marjals han patit un canvi molt gran: eren les terres dels pobres, on plantaven tot tipus d'hortalisses.

El canvi de la vinya a la taronja es dona a conseqüència de la filoxera, a mesura que anaven morint-se les vinyes eren substituïdes per l'hortalissa i, sobretot, per la creïlla. A partir dels anys vint, comença a plantar-se taronja de la sang...

Altres cultius no tenen tant d'èxit en la seua implantació. El cacauet, per exemple. L'Arquebisbe de València, Francisco Fabian, que ho havia estat a Puebla (Mèxic), on havia conegut el seu conreu, intenta introduir-lo a València amb la col·laboració de la Societat Econòmica Valenciana. Apareix potser per la necessitat de trobar un oli per pal·liar la falta d'oli d'oliva, però sols s'escampa el seu cultiu arran de la demanda del seu oli i mantega per part dels anglesos. Les xifres de la seua exportació pel Grau de Gandia des de 1861 ens parlen de la seua evolució. Comencen amb una tona aqueix mateix any, per arribar a més de 200 a finals d'aqueixa mateixa dècada, o al rècord de 762 tones en 1908. Després van baixant fins a desaparèixer.

Ja ho hem vist: es canvien els conreus segons les avinenteses més o menys favorables per al seu cultiu. Del que es tracta és de treure el màxim rendiment possible de les explotacions familiars. Si falla la pansa, es busca un altre monocultiu, i, mentrestant, es planten productes que, per les seves circumstàncies temporals, són més rendibles (la ceba, la tomaca, el cacauet) o que es destinen a la subsistència familiar (la dacsà, les creïlles, les hortalisses).

D'altra banda, les noves relacions d'intercanvi creades per l'agricultura comercial, influiran en el canvi d'usos i costums en el treball al camp. Els llauradors ja no pateixen les càrregues dels drets, censals i regalies senyorials, però ara, en estar inserits en un cercle d'intercanvis que comença en ells i els seus cultius, que passen als magatzems dels comerciants locals, d'allí a mans dels agents exportadors que els col·locaran en mans de les cases compradores i les navilieres

que els portaran als ports de destinació, on seran subhastats als detallistes que els distribuiran per les botigues i fruïteries del seus país; hauran d'adequar les seues estratègies de treball a aconseguir maximització de les seues rendes, derivades del producte dels seus cultius i de la retribució de la seua força de treball.

Això ho aconseguiran orientant les seues explotacions cap al monocultiu més rendible segons les estratègies dels canals de comercialització que hem esmentat. L'opció té la seua racionalitat, ja que el llaurador s'assegura una entrada més o menys fixa pel producte de la collita, encara que corre el perill de quedar en mans d'arrendadors i usurers si per alguna causa es fa malbé la collita o si els preus, que al cap i a la fi són determinats des de fora, no són els que esperaven. La dependència d'un monocultiu en temps de crisi pot resultar perillosa. *La Revista de Gandia* del 26 de novembre de 1886 ens descriu el que passa en una d'aquestes èpoques:

La situación de los cosecheros es angustiosa y desesperada por la falta de mercados donde colocar sus frutos. Los arrendadores imposibilitados de satisfacer sus compromisos y agobiados con el peso de la usura que les ahoga y arruina. La de los propietarios, faltos de sus rentas y sin medios de obligar el pago por razones de prudencia y consideración muy pausibles. La de los comerciantes dificultada en sus transacciones por el quebrantamiento del crédito que es consiguiente a las pérdidas sufridas. La de los industriales faltos de parroquia por la escasez de dinero y por lo anómalo de nuestro estado general económicamente considerado. Y en medio de esa atmósfera de malestar, el trabajador se muere de hambre y no encuentra faena que le proporcione lo más indispensable para el sustento miserable del día.

però a pesar de tot açò i per mol baixa que siga la renda aconseguida, ja que els preus solen pactar-se abans de la collita i sense tenir en compte el rendiment que els comerciants trauran després d'ella, aquesta nova estratègia, filla d'una agricultura de tipus comercial, acabarà per imposar-se. I serà la causa de molts dels usos i costums que hui considerem *tradicionals* en les pautes de comportament dels llauradors, com ara la figura del *corredor*, que treballa comprant les collites a càrrec dels comerciants; la manera de comprar *a ull*, amb la fruita encara en els horts, sense haver-la collit ni pesat; o tancar els tractes de paraula, amb una simple encaixada (*"apretó"*) de mans.

La nova manera de fer els deixarà, és del que es tracta, una forta disponibilitat exterior, cosa que permetrà al grup familiar (homes i dones, vells, joves i xiquets), dedicar-se al treball a jornal en la primera fase del cercle comercial del cultiu: formant colles per a la collita, amb el transport dels productes als magatzems, o amb la participació de la dona en aquest procés amb la seua faena en els magatzems, preparant els productes per a la seua exportació. Uns treballs, en definitiva, que acabaran per suposar, en bastants ocasions, els ingressos més importants del grup familiar.

La dona, per exemple, que fins aleshores havia participat en l'economia familiar amb treballs a casa, com ara la cria de cucs de seda, o amb els telers de cinta, o amb la venda dels xicotets excedents que procurava l'explotació familiar, ara pot arribar a convertir-se en una figura clau per a l'economia familiar pel seu treball als magatzems.

És així com canvien les estratègies de producció familiar al llarg del segle. En un principi, la preocupació primordial del llaurador, a l'hora de treballar les seues xicotetes explotacions, era procurar-se tot el necessari per al sosteniment familiar, el cultiu de cereals panificables, hortalisses, llegums, etc. Els animals de tir, algunes aus de corral i, de vegades algun porc, conformarien el quadre pecuari de l'explotació. Els escassos excedents que podia comercialitzar, els destinaria a l'adquisició d'articles que no podia produir ell mateix, com ara carn per als dies senyalats o saladures, i al pagament de les càrregues i impostos que gravaven la seua propietat. Amb el seu treball artesà (amb la fusta, l'espart o el cànem), confeccionaria eines, roba i calçat. Com que la circulació de diners seria escassa, molts serveis, com ara el metge, l'escola o les càrregues parroquials, serien pagades sovint en espècies. Sols quan s'escampe l'agricultura de tipus comercial, i el llaurador s'integre dins dels seus mecanismes de producció, augmentarà la seua disponibilitat de diners i capacitat de consum d'articles de procedència aliena i Això es reflectirà en l'augment del comerç a la ciutat a les acaballes del segle.

L'augment de la productivitat agrícola, que demanava el nou tipus d'agricultura comercial, es va aconseguir, més que amb l'ajuda d'innovacions tecnològiques filles de la revolució industrial, o amb la introducció de nous sistemes de cultiu, amb l'ampliació de la superfície cultivada, l'extensió del regadiu, i l'ús intensiu de fertilitzants.

En 1830, la *Sociedad Económica de Amigos del País*, va convocar una sèrie de premis per aquells que realitzaren estudis sobre els regadius de les hortes d'Oriola, Gandia, Alcoi, Xàtiva i el Vinalopó. En 1831, van rebre una *memòria sobre la*

huerta de Gandia, sus riegos y productos, escrita per Pedro Lara i Melià, on es descrivia el sistema de regadiu de l'horta de Gandia. Una xarxa de recs per aprofitar les aigües dels rius d'Alcoi i Vernissa, que és la que es conserva, pràcticament igual, hui en dia.

Les aigües del riu d'Alcoi, s'embassen en l'assut de Vilallonga i donen pas a la séquia reial d'Alcoi, que va a la Casa fosca, un dipòsit de volta tancada d'on ixen dues séquies: una a Gandia i una altra a Oliva. La que va a Oliva, rega les hortes de Potries, la Font d'en Carrós, i Oliva. La que baixa cap a Gandia, entra en la Casa Clara, on vint-i-cinc partidors la distribueixen de la següent manera: Deu partidors per a la séquia de Gandia, que rega els pobles de Beniflà, Almoines, Bellreguard, Daimús, Miramar, Guardamar i Gandia. Els altres quinze partidors restants pertanyen a la séquia d'Oliva que rega les hortes dels pobles de La Font d'en Carrós, Rafelcofer, l'Alqueria de la Comtessa, Palmera, Bellreguard, Oliva, Piles i Miramar.

Les aigües del Vernissa s'uneixen amb les que porta la séquia d'En Carrós des de l'assut de Vilallonga, i van a buscar les de l'assut i la séquia d'En March per regar la baronia de Palma i el poble de Beniarjó, i reguen les hortes dels pobles del Real de Gandia, Benipeixcar, Beniopa i Gandia. Les aigües de tots dos rius i séquies mouen vint-i-un molins amb 44 moles de farina i tres d'arròs.

Aquesta descripció de l'estat del regadiu a la Safor en el s. XIX, es podria completar amb la que es fa en l'enquesta que en 1849 fa el Governador Civil de València a l'ajuntament de Gandia. En el seu punt 102, parla dels naixements d'aigua que

hi existeixen en el seu terme i de l'aprofitament de les seues aigües:

Hay cinco nacimientos de agua. Se llaman: Estany del Duc, Ull de bou, Fuente debajo de San Juan, Ullal clar y Ullal fosc. El primero se haya situado junto a la heredad lamada del Duque y pertenece en propiedad a los herederos de D. Ignacio Santamaria. Da movimiento a un molino harinero y arrocerero y se extrae agua para el riego de 250 hanegadas de huerta y 150 de secano, cuyos cultivadores pagan anualmente a los citados propietarios 5 reales por hanegada de huerta y 10 por hanegada de secano. Hay un sequiero nombrado por los propietarios que cuida de la distribución de las expresadas acequias, por cuyo trabajo percibe un real de vellón por cada anegada, anualmente, que le satisfacen los mismos propietarios.

La fuente apellidada de l'Ull de bou, surte las aguas de l'Estany del Duc, por pertenecer tambien a sus propietarios.

La fuente de debajo de San Juan, se dirige por su aqueducto al término del lugar de Xeresa, en donde se aprovechan exclusivamente de estas aguas. Puede calcularse se necesitan para el riego de una hanegada, en tiempo regular de agua, cinco cuartos de hora.

Los manantiales llamados Ullar clar y Ullal fosc, se unen, y de esta agua se aprovechan: Gandia, Xeresa y Xeraco. Gandia beneficia 45 hanegadas de tierra de arroz.

Se calcula que esta agua puede regar, en tiempo regular de agua, una hanegada en el tiempo de un cuarto de hora.

Hay además otros manantiales que sirven para el riego de las partidas en donde se crían los arroces. Hay un sequiero y dos sobresequieros que cuidan de la distribución, percibiendo por cada anegada un real de vellón, de las 2200 que se cultivan, de esta cantidad percibe el sequiero 975

reales de vellón y las restantes se dividen por mitat entre los dos sobresequieros.

De la importància de l'aigua, ens parlen els conflictes que provoca el seu ús, i més si pensem que el segle XIX va ser bastant propens a les sequeres. La que es va patir entre 1813 i 1819, va provocar una de les crisis de subsistència més greus dels dos darrers segles. Hi va haver un altre període de sequera en la dècada dels quaranta i un tercer en els anys setanta. L'agrònom Sanz Bremón diu que la producció agrària del país va baixar a la meitat durant els anys 1876-1880 per la falta d'aigua. En una societat agrària com n'era la Safor en el segle XIX, l'ús de l'aigua per a reg tindria una prioritat absoluta, i el seu control seria d'una importància cabdal.

Les característiques del regadiu saforenc s'ajusten al que diu Vicenç M. Roselló en el seu llibre *El control de l'aigua (Poder i tradició)*; els conceptes que regeixen el seu és, són els següents:

- 1) Concepte de distribució proporcional (que implica el lligam entre l'aigua i la terra.
- 2) Concepte de responsabilitat individual envers tota la comunitat de regants (manteniment de les séquies, ordre de torns, regulació de cabdals, etc.)
- 3) La responsabilitat dels que reguen és col·lectiva, tot i que sol ser-hi delegada a una autoritat interna. La justícia és local i ràpida.

Basades més en els costums que en uns reglaments clars, les institucions per al control de l'aigua en la Safor es

mantenen pràcticament intactes al llarg del segle. Almenys fins que es deixi de ser patrimonial i apareguen els primers sindicats de regants amb unes ordenances més simples. Pedro Lara, en la seua *memòria*... es queixava de la falta d'un reglament que: *... evite el perjuicio que actualmente se sufre, aclarando las continuas dudas que se presentan y los motivos de promover litigios, denuncias y reclamaciones que dolorosamente se observan con frecuencia.*

Quan hi havia que tractar assumptes sobre les aigües de reg, es procedia de la següent manera:

Si es tractava de les aigües de l'assut del riu d'Alcoi, els ajuntaments de Gandia, Oliva i la Font d'en Carrós es reunien en la casa morada de l'alcalde de Palmera. Gandia convidava, per ofici, al d'Oliva, que convocava els que regaven de la seua séquia comuna (l'Alqueria de la Comtessa, Rafelcofer, Palmera, Bellreguard...) i al de la Font. Hi assistien els síndics comissionats dels respectius ajuntaments i el secretari del de Gandia.

En la Casa consistorial de Gandia se celebraven les juntes de la séquia de Gandia, composta pels pobles de Gandia, Beniflà, Beniarjó, Almoines, Bellreguard, Miramar, Guardamar i Daimús, i els de l'assut del Vernissa, Beniopa, Benipeixcar, El Real i Gandia; Benirredrà, malgrat que regaven d'aqueixes aigües no hi assistia, perquè les rebia d'una presa particular de Beniopa. Les reunions es feien sota la presidència de l'alcalde de Gandia.

Al Molí de la Foia, en el terme de la Font d'en Carrós, hi tenien lloc les de la séquia comú d'Oliva, en la que participaven els pobles de Potries, La Font, Rafelcofer, l'Alqueria, Piles i Oliva.

Pedro Lara ens descriu, en el seu treball, el mecanisme de les reunions:

... de todos los pueblos compadecen los síndicos comisionados y el secretario del ayuntamiento de Gandia, que lo es nato de los asuntos de aguas de dicho azud (el del rio de Alcoy) y del de Vernisa, reuniéndose todos en la casa morada del alcalde ordinario del lugar de Palmera. Se encabeza primero este, luego el síndico de Gandia, después los de Oliva y Fuente Encarroz, y continuan los de los demás pueblos según se van presentando, sin haber presidente, de lo que resulta un cuerpo sin cabeza. Toma la palabra el síndico de Gandia, siguen los otros por el orden referido, y en caso de tenerse que comunicar alguna deliberación, lo hacen por conducto del secretario.

En la col·lecció de bans del segle XIX de l'arxiu de l'ajuntament de Gandia, hi ha una àmplia mostra de convocatòries als *interessats en les aigües del riu d'Alcoi i del Vernissa*, que ens poden donar una idea dels temes tractats en aquestes reunions. Des de la construcció de nous molins o recloses, a la reparació dels assuts, o a les requisitòries per a la neteja de les séquies; des de les ordenances per evitar el treball dels menors en aquesta activitat, cosa que sembla que era habitual, el que ve a confirmar el que aventuràvem quant a la utilització de la força de treball familiar: que els més joves de la casa participarien en faenes com aquesta, obligades i marginals pel que fa a la consecució de rendes familiars; a aquelles referides a la manera de netejar-les. En un ban del 3 de febrer de 1867, es diu:

Se hace saber, que dentro de tres dias, a contar desde mañana, se limpien los brazales y acequias de esta parte del rio, que toman las aguas del canal del Vernissa, no pudiendo depositar sobre los caminos públicos el cieno y piedras que resulten de la limpieza, todo lo cual deberá colocarse sobre los campos o arrojarse al rio.

La neteja de les séquies es feia anualment, en especial la de la séquia reial d'Alcoi (el 2 de Maig). Participaven tots els pobles interessats. La Font d'en Carrós tenia l'obligació de posar la llenya necessària per a formar les parades de l'assut, els de Piles, Miramar, Guardamar i Daimús, de subministrar aigua, i els altres de posar treballadors.

S'intentava controlar els regs furtius a la nit, una altra pràctica que semblava usual. L'article que prohibeix:

Que ningún puga estar en el camp de nit, des del toc de l'ave Maria fins el toc de l'alba, ni encara que siga per guardar les seues collites, ni per a regar sense llicència.

es repeteix en les ordenances municipals sobre policia urbana i rural que van des de 1841 fins a 1865, i en les *Ordenanzas municipales para la guarda del término de la ciudad de Gandia*, de 1843.

Per al control de les aigües i per fer complir les ordenances i acords, s'anomenaven dos sequiers, un per a les aigües del riu d'Alcoi i un altre per a les del Vernissa. Portaven, com a distintiu del seu càrrec, una vara amb un ganxo de ferro a la punta que rebia el nom de *dall*. Recorrien la xarxa de séquies i denunciaven qualsevol infracció que es produïra. Cobraven un terç de les multes que posaven. Hi havia també

una sèrie de regants que controlaven les diverses files d'aigua. Eren elegits pels interessats en cada fila. Se'ls pagava per hora d'aigua quan es regava a torn. La seua faena consistia a soltar les aigües de cada presa a la fila corresponent i repartir-la, avisant als interessats en el torn, perquè anaren a regar.

Els sequiers exigien la liquidació de les multes que posaven d'una manera amistosa. Sols en el cas que es resistiren a pagar-la, anaven als jutges o als alcaldes per obligar el seu pagament. Tota la cultura sobre l'ús i l'aprofitament de l'aigua es movia al voltant d'elements consuetudinaris. La tradició, real o inventada, va per sobre de les lleis i els reglaments. Com comenta Pedro Lara, les juntes de regants de la Safor, compostes per tots els interessats en els regs, actuen:

... sin intervención de otra autoridad. La misma junta nombra sus acequeros e impone las multas convenientes a los infractores (...) El primer domingo de cada año debe celebrarse junta general, a la que se presentan cuentas del ingreso y gastos de la caja, de su comportamiento y adelantos, como también se proponen mejoras que pueden ser susceptibles al riego y agricultura, por la junta particular, como encargada y responsable de todo lo correspondiente a ese ramo que es el de su cometido. Solo la Real Audiencia Territorial debe entender en las causas que versen contra alguno de los individuos de la expresada junta.

Els propietaris, pels seus interessos particulars, intentarien exercir el poder sobre l'aigua amb el control polític de les juntes, i el nomenament interessat de regants i sequiers. El recurs partidari als costums i les tradicions, seria una altra

basa que jugarien sovint tots els implicats en l'ús de les aigües. Ja ho hem comentat abans, de vegades, bastants dels drets que es reclamen per ser *tradicions respectades de temps immemorial*, no són més que recursos per consolidar un *status quo*, o per defensar un dret adquirit. Mirem si no les queixes dels regants de la Safor per l'ús, a parer seu abusiu, de les aigües del riu d'Alcoi per part dels pobles del seu curs superior (l'Orxa, Beniarrés, Planes, l'Alqueria d'Aznar, Cocentaina), que han construït un excessiu nombre d'assuts, preses i séquies, sense tenir dret, o que han provocat furtivament una parada, per a poder regar. O les queixes contra els sis molins del Vernissa, que funcionen sense tenir ...*el Real permiso para su establecimiento*. O les que fan contra els pobles d'Almiserà, Lloc Nou, Montitxelvo i Aiello, als que reclamen l'enderrocament de les séquies i preses que han construït sense dret i que reposen ... *a la huerta de Gandia sus antiguos derechos* sobre les aigües.

Altres vegades, eren alguns dels pobles que formen part de les juntes de regants, els que reclamen els seus drets davant d'altres que hi són en les mateixes juntes. Al·legant motius com els que explica Pedro Lara en el seu treball:

El motivo que alegan para no contribuir a los gastos ni materiales que se emplean en limpiar la acequia real de Alcoi, consiste en que los vecinos de Rafelcofer, Palmera y Alqueria de la Condesa, estando bloqueados los moros en el castillo del Revollet, les socorrieron con agua de la que carecian, y entonces, agradecido el Caudillo de aquel fuerte, les dijo: "Heu regat i regareu, i a l'assut no anireu".

Los de Beniflá se fundan en un privilegio semejante. Cuentan que pasando por el pueblo la Duquesa en un día de mucho calor, paró y pidió agua para beber, la que le presentaron en un piger o jarro de vidrio; reconocida a este obsequio, dijo: “Benifà rega i regarà, i a l’assut no anirà”.

L’imaginari popular defensava, amb històries com aquestes, que arribaven a tenir força de llei com a dret consuetudinari, els seus drets en assumptes de la importància de l’aigua.

La qüestió dels regs va començar a canviar a partir de l’aparició de la llei d’aigües de 1879, que considerava aigües privades les que naixien o s’extreien d’una finca particular. L’aigua era considerada accessòria a la propietat en el sentit de domini vertical. A partir de 1881, quan en la finca de *la Barraca*, propietat d’Empar Vives, es posa en funcionament la primera bomba, que extreia 1000 litres d’aigua per minut, el reg amb aigua de pous,

extreta per motors, s’escampa per tota la comarca. El control de l’aigua estaria, cada vegada més, en mans privades.

L’ús intensiu de fertilitzants era l’altre recurs utilitzat per augmentar la productivitat agrícola. S’aconseguia bé amb una millora en l’ús dels tradicionals, o bé amb la introducció de nous. Fins a la meitat del segle XIX, s’utilitzaven els adobs tradicionals: fem de quadres i comuns, i detritus de les ciutats, l’ús dels quals s’intenta millorar. Hauríem de recordar també altres sistemes que ja hem esmentat: com l’ús de la canyamel com a adob vegetal, que comenta Cavanilles en les seues *Observaciones...*, en les quals ens parla també de la utilització de les algues, quan ens conta com a Oliva: *como necesitan*

mucho estiércol y abonos, y no bastando los conocidos en otras tierras, acuden los labradores a lo que arroja el mar, conocido con el nombre de alga. ... la qual mezclada con tierra de podrideros o esparcida sobre los campos en capas de un palmo de grueso, fertiliza los campos. També es gastaven per adobar, els canyots de la dacsa, els jaços dels cucs de la seda, que es llançaven al camp tot just en acabar el seu cicle, o el tarquim de les séquies.

La Societat Econòmica d'Amics del País, va convocar, a finals del segle XVIII, una sèrie de premis per a treballs d'investigació sobre la utilització dels fertilitzants. En 1783 es presentaren tres treballs que demostraven: *lo útil y aún necesario que se cree ser a los campos de la huerta, el estiércol y polvo que se saca de las calles.*

Els adobs tradicionals eren els que procedien dels animals: el fem del bestiar de tir, dels ramats i dels animals de corral. Els llauradors preparaven llits de palla o canyots a les quadres i corrals, que mesclats amb els excrements i l'orina dels animals produïen el fem. Quan en tenien una bona quantitat, el transportaven als bancals per utilitzar-lo com adobament de la terra. Els detritus dels pous negres i les escombraries de les cases també eren emprats pels llauradors com adobs. La figura del femater era una de les més habituals de l'època. Bé dedicant-se a arreplegar fem d'una manera professional, anant pels carrers i les cases per retirar-lo i després vendre'l, o bé com una manera de complementar l'economia familiar. En bastants casos, eren els xiquets els que solien buscar i arreplegar els excrements dels animals per carrers i camins.

De la importància del fem en una societat com la de la Gandia del segle XIX, ens parlen els articles de les

ordenances municipals i els diversos bans que l'ajuntament publica en aquesta època. L'article 21 de les ordenances per a la guarda del terme de 1843, és ben explícit:

Se entenderà por hurto la sustracción fraudulenta de cualquier producto de la industria agrícola, y la de los abonos empleados o destinados para ella. Todo lo demás se calificará por daño.

La collita i el fem eren considerats els productes més importants de la indústria agrícola, i els que havien de merèixer una especial atenció per part dels guardes del terme.

D'altra banda, hi havia una preocupació constant per tot el referent a la seua arreplega, emmagatzemament i distribució, i per la brutícia que provocava. Pel que fa a la primera qüestió, hi ha diverses disposicions, publicades en ordenances i bans, per intentar regular-la. Hem de tenir en compte, que les cases dels nostres agricultors, serien uns autèntics magatzems de fem, des d'on aquest es transportava al camp per adobar la terra. I és de suposar que el costant tragar pels carrers amb ell, així com el pas d'animals que deixarien els seus excrements en ells, els convertirien en un femer, sobretot en les zones on vivien més llauradors.

La busca i arreplega de fem devia ser una miqueta intensiva, i provocaria problemes com el de la replega, amb ell, de terra. Aquesta pràctica, bastant habitual, solia deixar els carrers en bastant mal estat. Les autoritats avisaven que actuarien contra els abusos en aquest terreny, així com contra la pràctica de mesclar terra dels camins i tarquim de les séquies amb la terra

dels horts, cosa que provocava danys en uns i altres. Un ban publicat en 1829, avisa que:

... ninguno de los que hacen estiercol, tanto en el camino real, como en senderos, pueda coger tierra, y al que se halle señal de haberla cogido, sufrirá 15 dias de carcel aplicados al servicio de policia y ornato de la ciudad.

La prohibició de fer fem per camins, camps i carrers, és constant en les ordenances municipals. En les de 1841 i 1842, es repeteix un article que diu:

Que ningún puga arregar fem amb granera pels carrers i eixides de la ciutat, camins reials, assagadors i sendes veïnals; ni fer herba ni fem per marjals i camps, ni rascar braçals que no siguen de la seua propietat, ni travessar marges i camps per on no hi ha senda. Els pares responen pels fills i els amos pels criats.

La darrera frase ens confirma el que havíem comentat bans: que eren els joves de la casa els que es dedicaven a fer tota una sèrie de treballs marginals i complementaris de les rendes familiars, com ara l'arregla de fem, o fer herba per alimentar els animals de corral que es criaven en les cases.

La conservació i l'emmagatzemament del fem era una altra font de problemes que s'intentava regular. Així ens trobarem amb disposicions sobre l'arregla de fem en les eres i l'horari per a treure'l de les cases, o com dipositar-lo al carrer o a prop de la ciutat:

Los estiércoles de común se sacarán a la calle antes de las siete de la mañana, y los de cuadra antes de las nueve, unos y otros se llevarán inmediatamente a la huerta.

Ningú podrà deixar muntons de fem al carrer de nit, si no es posa un fanalet damunt d'ell.

En les afores de la ciutat, immediates als seus murs, no es podrà dipositar fem.

Fins i tot en 1856 s'amenaça als amos dels muntons de fem que hi ha darrere de la muralla i frontals al torrelló de l'escola pia que : *... si per tot el dia de demà no es presenten en casa l'alcalde a manifestar-ho, es farà bando prevenint que tots els que vulguen carregar-ne vagen als muntons anomenats.*

Els problemes que causa el fem, potser es mitiguen una mica a partir de la introducció de nous fertilitzants orgànics i adobs químics. El primer carregament de guano va entrar en València en 1844 i ben prompte es va convertir en un producte d'ús massiu. En la dècada dels setanta començaren a introduir-se els adobs químics, l'ús dels quals s'escampà ràpidament. Es calcula que a València es consumia el quaranta per cent del guano que entrava en Espanya. En el període que va de 1886 a 1899, dels 772.387 quintars de fertilitzants minerals i orgànics que van entrar en l'estat espanyol, un 65% es quedaren a València, un 10% a Catalunya, i el 25% restant a la resta de l'estat.

Gandia, amb la inauguració del seu port en 1893, es convertirà en un dels punts més importants d'entrada i distribució dels nous adobs. La ciutat i el seu entorn arribaran a ser una de les zones amb més concentració de magatzems de fertilitzants de tot el país. Sols a la ciutat de Gandia arriben a

haver-n'hi 11, als que s'han d'afegir uns altres 12 a la resta de la Safor, i els 8 de Pego.

La neteja i la higiene públiques, en una època en què encara hi ha greus problemes de salut amb l'arribada cíclica d'epidèmies infeccioses, com ara les del còlera a Beniopa en 1884 i a Gandia en 1885, és un problema amb un tractament prioritari a les ordenances de la ciutat. La falta d'aigua potable i la inexistència d'una xarxa de clavegueres, seran els elements que determinen l'estat de la higiene a la ciutat, que sols es resoldrà quan les autoritats entenguen que amb una correcta evacuació de les aigües residuals i un bon abastiment d'aigües potables podien acabar les passes.

Mentrestant, s'intentarà portar endavant una política preventiva amb tota una sèrie de disposicions sobre el control de les immundícies i el fem, els animals morts, i la neteja dels carrers. Així trobarem, per exemple, en un ban sobre policia urbana del 23 de juny de 1842, les següents disposicions:

1. Ningú podrà traure fem si no és des de les 12 de la nit fins a les 6 de la matinada. L'habitant de la casa que el traga, haurà de deixar net el lloc del carrer a plaça on l'haja dipositat mitja hora després d'haver-lo tret de la ciutat.
2. Ningú tirarà als carrers, carrerons i racons amb poc de trànsit, animals morts, aigües corruptes, fem, fulles de verdures, corfes i pinyols de fruites, pedres, ripio, palla, ni altra cosa immunda que embrute el carrer.
3. Tots els veïns estan obligats a agranar i ruixar la frontera de les seues cases de 8 a 9 del matí, i de ruixar-les tan sols, de 6 a 7 de la vesprada, deixant dins les cases les deixalles per a que aquesta quede neta. Per a ruixar gastaran aigua neta

dels pous, no es podrà utilitzar la de les séquies que creuen la ciutat.

Aquestes disposicions, juntament amb altres referents a la reparació i conservació de l'empedrat, l'emblanquinat de les façanes, deixar fustes, materials d'obra (calç, arena, pedra...), fang dels pous que es netegen o terra dels que s'obrin, testos, llenya, etc. les trobarem en una sèrie de bans que van des de 1829 a 1899, i en les ordenances municipals de 1841, 1842, 1844, 1857, 1865 i 1897. Un resum de què la ciutat disposa quant a policia urbana ens el podrien mostrar els punts 64 i 65 de l'enquesta que fa el governador civil en 1849:

64 .- Las reglas que se observan se reducen a la limpieza de plazas i calles, que los estiércoles o basuras se saquen de noche a la calle y luego se lleven al campo, y que los animales muertos se metan en hoyos en el cauce del rio y se tapen con tierra para que no expidan olor.

65.- Se cuida en la parte más posible de la observancia de las reglas de policia urbana, alienación de las calles, construcción de casas y formación de paredes.

La preocupació pel fem, les deixalles, els animals morts i els excrements, és constant. Es tracta d'evitar tot el potencialment infecciós, la brutícia omnipresent que provoca una societat agrícola, les males olors. Una disposició de les ordenances de 1857, diu:

Las caballerias que mueran las llevaran al cauce del rio y se enterraran a la distancia de medio cuarto de hora del

camino de la ciudad, profundizando el hoyo para que no salga miasma alguna pútrida.

O una altra, que es repeteix en diversos bans, encara que tracta d'una altra font de brutícia, recomana que:

Las pieles que se importen a esta ciudad sin estar curtidas, se colocaran para que se aireen, en el cauce del rio de Alcoi, o frente a la hermita de San Vicente, de donde no se las retirará para introducirlas en la población hasta pasados tres dias.

Però, una cosa són les disposicions, i una altra la seua efectivitat. Les crítiques que a finals de segle es fan des de la premsa gandiana, ens poden donar una idea de quin era el grau de compliment d'aquestes. *La Revista de Gandia* publica que:

...a la larga vista de abusos inconcebibles, como el disparo público de cohetes a todas horas; la perjudicial tolerancia con que discurren sin bozal y por nuestras calles los perros de presa y alanos; la velocidad con que de noche y sin luz transitan los carruajes y caballerías por las calles públicas (...) la continua ocupación de aceras por los comerciantes, poniendo sus mercancías y finalmente, la asquerosa suciedad (...) provocan la sensación de abandono de la ciudad. Por todas partes cohetes, indecencias propias del Rif, y los municipales haciendose el sordo, indiferentes y de ninguna utilidad.

El referent que venen les classes acomodades de la ciutat, és que Gandia ha de ser una ciutat *moderna*, però entre la ciutat imaginada i la ciutat real, hi ha un bon tros. És possible

que algunes cases de les classes més benestants tingueren unes condicions higièniques més o menys adequades, però, les condicions de salubritat de la majoria devien deixar bastant que desitjar. Només hem de pensar en el que diu l'informe que l'ajuntament de Gandia publica en 1910 sobre l'estat de la ciutat. Les queixes per la falta d'una xarxa de clavegueres, que no es pot construir per no poder posar nous arbitris ni trobar una empresa particular disposada a fer-la, són molt explícites. Consideren la seua construcció de... *vital interés para la salud pública y lo que con fundamento puede conceptuarse piedra angular de la policia urbana*. Les aigües potables són un altre problema, ja que Gandia, en aqueix moment, les té, però, per estar en mans d'una empresa privada, s'assegura que:

Gandia tiene aguas potables, en efecto, pero es pagando las clases pudientes a la empresa un canon de dotación o aprovechamiento; mientras que los vecinos de condición más modesta no pueden utilizar esta agua por falta de fuentes públicas, y tienen que comprar el líquido que necesitan por decálitros, siendo deficiente la limpieza interior de las habitaciones por la carencia de este elemento indispensable para la vida.

És el que havíem anomenat al principi, les reformes estructurals de la ciutat es fan per interessos particulars, i no mai per l'interés comú de tots els ciutadans. Gandia, com denota l'informe, ja és en 1910 una ciutat *moderna* que ha construït noves infraestructures (el port, el ferrocarril, els eixamples), però les condicions de vida de la majoria dels seus habitants no són les idònies. Un ban publicat en 1899 per

prevenir un nou brot infecciós, ens pot donar una idea qui quines eren les condicions de vida a la ciutat:

- 1.- Todos los vecinos procederán inmediatamente, a la limpieza y blanqueo por la cal de sus casas y habitaciones.
- 2.- Los estiércoles que haya depositado en corrales y patios, se extraerán fuera de la población, dentro del tercer día, desde las 12 de la noche a las 5 de la mañana.
- 3.- En las posadas, paradores o mesones y casas particulares que tengan establos con destino a caballerías o ganados, se cubrirán diariamente, con una capa de paja o broza, las materias fecales, de manera que no produzcan pestilencias, y cada 3 noches se verificará la extracción durante las horas indicadas.
- 4.- Queda prohibido el sesteo, o estancia de ganados en el interior de la población. Las cabras y vacas de leche no permaneceran en las calles más que el tiempo imprescindible que sus dueños necesiten para hacer la venta.
- 5.- Las cloacas, letrinas, sumideros y pozos negros, serán desinfectados diariamente, con capas de cal viva, cloruro, o cualquier otro producto que evite emanaciones deletéreas o putrefactas.
- 6.- El que arroje a la via pública, alcantarillas o sitios ocultos, animales muertos o materias inmundas y aguas sucias, será severamente castigado.
- 7.- Los establecimientos en que se expenden comestibles y bebidas, especialmente las carnicerías, salazonerías, tabernas, abacerías y ultramarinos, procurarán tener los productos en las mejores condiciones para el consumo, y los locales limpios y aseados.

8.- El lavado de ropas se verificará, precisamente, en los lavaderos públicos, si los domésticos no tienen condiciones suficientes de salubridad.

9.- Los dueños o inquilinos de las casas, dispondrán diariamente, se haga el barrido y extracción de basuras en toda la extensión de los edificios, hasta el centro de la calle.

Les condicions reals de la ciutat en el darrer any del segle són aquestes. A pesar de les seues pretensions *metropolitanes*, la ciutat real ha d'acceptar les seues mancances, que no milloren, ni de bon tros, la qualitat de vida de tots els seus habitants.

Però, com és la ciutat? Quina ha estat la seua evolució física? Com ha canviat la seua epidermis al llarg del segle? Podem seguir la seua metamorfosi al llarg de cent anys, per les diverses descripcions que ens han deixat d'ella alguns dels seus visitants, o les dels gandians mateixos. Vicente Ignacio Franco, en 1803, en diu que la ciutat era així:

... está cercada de altos muros, sobre los cuales, y a la parte de poniente, se ven salir los árboles frutales, cepas o parras plantadas en los huertos de la parte interior de la ciudad, y también las macetas de flores puestas sobre sus galerías.

La situación es llana, la figura redonda, las calles espaciosas, aunque se estrechan y oscurecen por las salidas desde el segundo tramo a lo alto de las casas; tiene una plaza mayor cuadrada, que aunque no es muy grande, la hermosea la iglesia Colegiata, la Casa de la ciudad y los

portales que la circunvalan por tres partes; las demás son plazuelas cortas.

A la dècada dels quaranta, Gandia no deu haver canviat quasi d'aspecte. Segons Madoz, continua sent una ciutat emmurallada amb cinc entrades en la que hi ha 765 cases de planta baixa i dos pisos, que es distribueixen en 29 carrers i 8 places. A l'enquesta de 1849, es descriu la ciutat de la manera següent:

...forma una figura irregular de pentágono circundado de muros; tiene cinco puertas, una regular plaza en el centro, y hace cuatro calles, la mayor parte rectas y regulares de anchura. El caserío es regular, tiene un arrabal de figura de cuadrilátero irregular, situado a mediodía, cerrado por las mismas casas. El casco tiene 682 casas y el arrabal 267.

Durant la primera meitat del segle, l'aspecte i les condicions de vida de la ciutat no canvien molt. Com que la dedicació fonamental dels integrants de les seues classes subalternes, és l'agricultura, és més que possible que fins i tot la dels artesans, a temps lliure, la vida quotidiana continua condicionada per ella. Les cases on viuen, adossades les unes a les altres per parets mitgeres, han patit contínues particions i reformes a causa de les herències, cosa que provoca que unes cases acaben encaixades en altres, formant un complicat trencaclosques de cambres superposades i eixides i entrades a diverses altures. Potser en algunes zones no siguen les més adequades per al seu treball. Recordem que, quan es projecta l'eixampla, una de les raons que s'addueix per a fer-lo, és la de

poder acomodar en cases més adequades per a la faena al camp, als llauradors que hi viuen al barri antic.

La tipologia de les seues cases, i el poc de temps que han de gastar per anar a treballar al camp,(recordem que per a recórrer el terme es pot esmerçar, segons ens diu Vicente I. Franco en 1803: ... *desde Xeraco y Xeresa hasta Palmera, Daimús, Guardamar y Bellreguard, poco más de una hora de camino, y desde el mar a Benirredrá y el Real, como otra hora*), determinaran, en certa manera, les seues condicions de treball. Es va als bancals i hortes que envolten la ciutat a peu o muntats en cavalleries. Les ordenances i els bans de l'època ens poden mostrar de quina manera ho feien i alguns dels seus comportaments:

... no es podran portar cabassos al llom per la ciutat i el seu terme. En cas de necessitat, si s'ha de gastar per a la faena al camp, al tornar, no es podran entrar productes dins d'ells en la ciutat.

... no es podran entrar fulles de morera dins dels cabassos en la ciutat.

... les cavalleries aniran per la ciutat agarrades pel cabestre i guiades pel ramal. No es podrà anar muntat a cavall per ella.

... així mateix, que ni veïns ni forasters que entren cavalleries carregades i porten pedres per igualar el pes, puguen deixar-les després en els carrers i les eixides de la ciutat.

... queda prohibit que es puguen portar al trot o corrent les cavalleries pel camí d'Almoines, des de l'hort nou fins aquesta ciutat, i també pels carrers i les places de la mateixa.

... no s'admetrà el pas de cap cavalleria que no porte les condicions necessàries per a poder rebre la càrrega que corresponga.

... es prohibeix lligar les cavalleries a les reixes, finestres i portes de les cases, ni que es paren en els mercats més temps que el necessari per a la càrrega i descàrrega.

... ningú podrà portar cavalleries per sendes particulars en les quals els seus amos no tinguen obligació de donar pas.

Cal pensar que, fins que no canvien les característiques físiques del territori i de la seua xarxa de comunicacions, aquesta manera de fer seria la més usual. L'estat dels camins seria bastant dolent, i en algunes èpoques de l'any, per causes meteorològiques, com ara les pluges de la tardor i l'hivern, serien pràcticament intransitables. Els tolls d'aigua, el fang, els clots, sols permetrien el pas d'animals i vianants i amb bastants dificultats.

El carro, un mitjà de transport lent i per tant car i poc apropiat per portar productes peribles, pot ser que no gaudiria d'un ús massiu fins que no millorés la xarxa de camins en aparèixer una agricultura intensiva abocada a l'exportació. El seu major ús a partir de la segona meitat del segle modificaria alguns dels hàbits dels gandians. La consolidació de l'agricultura comercial, farà que es gaste per a transportar en distàncies curtes els productes destinats a l'exportació. Dels camps als magatzems, i des d'allí, una vegada preparats, al port de Gandia o a l'estació del ferrocarril.

És revelador que no apareguen referències al seu ús en els bans de l'ajuntament fins aquesta època. Un de 1889, mana que:

Los carros que conduzcan mercancías, maderas, carbón o alguna otra carga, cuidarán de no embarazar el paso de la

gente y se detendrán el menor tiempo posible para la carga y descarga. En su marcha por la ciudad serán conducidos del diestro por los carreteros. Ningún conductor de carruaje, ocupado o vacío, podrá dejarlo por ninguna causa ni pretexto.

A la premsa de finals de segle, trobarem unes quantes referències a un element que ja s'havia introduït en la vida de la ciutat, i que és la causa directa de tota una sèrie de *nous* problemes ciutadans. En *El Litoral* i en *La Revista de Gandia*, entre 1880 i 1891, hi trobarem diverses ressenyes que ens parlen de l'excessiva velocitat que solen circular les tartanes i els carros; de com van a soles amb els animals de tir pel mig del carrer, mentre el carreter va per les voreres xerrant amb algun conegut; dels accidents que provoquen, de vegades mortals; i, sobretot, de la mania de deixar-los aparcats a la nit, en carrers sense llum; cosa que provoca que molta gent, en circular-hi, topete de sobte amb un obstacle que no s'esperava i es deixe les dents o mig cap en el lloc. La premsa recomana repetidament a l'ajuntament, que obligue als seus propietaris a posar-hi fanalets que avisen de la presència dels vehicles per tal d'evitar aqueix tipus d'accident.

El control dels animals domèstics i dels ramats, és una altra de les constants en les ordenances municipals. Es vigilen els animals solts que puguen pertorbar la convivència ciutadana, i s'intenta regular el pas dels ramats i l'ús incontrolat de pastures en el terme municipal. Hi ha una autèntica obsessió pels gossos. Es demana que els veïns que en tinguen els tanquen a casa durant la nit, que si són de pressa, porten boç i s'avisa de la presència de gossos rabiosos.

L'entrada d'animals a la ciutat és regulada per diverses disposicions. Per exemple, no es podran posar a la venda gallines i palomes abans de les 10 del matí en els mercats públics, ni en els camins i veredes del terme municipal, o que els animals que s'entren a la ciutat, ho faran des del toc de l'alba al de l'Ave Maria, i entraran per la porta d'Oliva cada dia de la setmana menys el dissabte, en el que ho faran per la de València. Hi ha un article de les ordenances per a la guarda del terme de 1849, que regula quins animals poden anar solts i quins no:

Por cada buey, vaca u otro animal cualquiera que se encuentre suelto, pagará su dueño, si es de día 8 reales de vellón de multa, y si es de noche 16 reales; si causa daño incurrirá en las penas marcadas, como si lo cometiese el mismo dueño. Quedan exceptuados de la multa los lechales menores de 4 meses, que podran ir sueltos tras las madres, las caballerias aparejadas custodiadas por sus dueños, y las bestias de piara.

Quant a l'ús de les pastures, ens trobarem amb una gran quantitat de bans i disposicions que les regulen. Com diu Ardit, una agricultura intensiva i una ramaderia desenvolupada eren incompatibles, el bestiar podia destrossar els marges de les séquies, entrar als camps que, excepte quan eren plantats de fruiters no solien tenir tanques, desfer solcs i menjar-se cereals i hortalisses. De manera que les ordenances municipals regulaven d'una manera bastant estricta l'activitat del ramat, que generalment era consignat en àrees especials, els bovalars o la muntanya. En les ordenances de Gandia hi

trobarem una sèrie de prohibicions que van, des de la d'entrar els ramats en terra on es crien arbres i en les marjals, a la que impedeix que puguin pasturar els animals en séquies, assagadors i braçals, o a no deixar-los entrar en la partida de la Marxuquera. Les ordenances per a la guarda del terme, regulaven quines terres podien estar disponibles per a la pastura amb el següent articulat:

41.- Se prohíbe apacentar ninguna clase de ganado en propiedad particular, sin licencia del dueño o cultivador. Se entiende que concede esta licencia el que no marque su tierra en los árboles o por medio de mojones.

42.- La marca servirá para el año natural en que se hace, y si el dueño o cultivador quiere continuar la prohibición, deberá renovar la marca de otro color para el año sucesivo.

43.- Para evitar dudas se establece, que la marca para el año actual ha de ser blanca, la del viniente roja o encarnada, y así alternativamente en los sucesivos.

44.- Si no obstante estar marcada la tierra, quiere el dueño o cultivador de ella dar permiso para la introducción de ganado, deberá hacerlo por escrito en la manera que luego se dirá.

45.- El que quitase los mojones en donde se coloca la marca, o bien borrarase esta de los árboles en donde existiese, se considerará que comete hurto, e incurrirá en las penas designadas para ello.

46.- Toda licencia que se conceda para cualesquiera uso de tierra ajena, deberá darse por escrito, y anotarse previamente en un registro que llevará al efecto el ayuntamiento.

La reglamentació es complementava amb una curiosa disposició per als dies de pluja, supose que per protegir els camps molls de les desfetes que podien fer persones i animals traginant per ells. Deia així:

En el temps de pluges, i mentre estiga col·locada en el campanar la bandera que s'acostuma, no podrà pasturar en terra cultivada cap ramat.

Com hem vist, la ciutat està plena de referents rurals i les noves classes dirigents, que estan convençudes que són les responsables de la seua modernització, de la seua transformació en una ciutat *oberta* i *moderna*, intenten buscar uns nous referents simbòlics que l'allunyen d'aquesta sensació de *ruralitat*. Així, es justificarà la construcció de les eixamples amb l'excusa que donaran faena als nombrosos jornalers aturats a causa de la sequera i per poder donar-los unes vivendes dignes, ja que, com es diu a *La Revista de Gandia*, ... *las proporcionadas a su clase son escasísimas y se ven en la precisión de ocupar locales que no reúnen las circunstancias que requieren la higiene y el decoro*. O com es diu a *El Litoral*, quan es descriu una ciutat *ideal*, en la que els artesans, els jornalers i els llauradors, que ...*hoy no caben en el casco de la ciudad, y que han de hallar cómodos albergues más adecuados a sus fines...* han d'anar a viure a la perifèria deixant el centre de la ciutat per a la construcció d'edificis per a les classes més acomodades.

La situació no deixa de ser una mica esquizofrènica. D'una banda, hi ha un panegíric constant a l'agricultura, una font de riquesa per a la ciutat. però, d'una altra banda hom intenta

llevar-se del damunt a llauradors i jornalers imaginant una nova distribució urbanística que mitigue la seua imatge endarrerida. En la mesura que la ciutat es transforme i acabe per convertir-se en el centre comercial de tots els pobles que l'envolten, apareixen, juntament amb les classes acomodades (comerciants i propietaris), i aquells que han monopolitzat durant anys els serveis municipals (metges, mestres, sacerdots, notaris, advocats i altres professionals i funcionaris), tota una sèrie d'elements provinents d'uns estaments que estan desapareixent (els gremis d'artesans), i que ocuparan els nous llocs de treball que generaran els canvis econòmics, estructurals i socials que ha patit la població (ferrocarril, port, magatzems de fruites i verdures, serradores i fusteries on es fan els basquets i caixes per a exportar la fruita, nous comerços...), i que escamparan, per mimetisme, la *nova idea* de ciutat que tenen els que manen.

Un exemple del que dic ens el dona el cas de Gaietà Salelles, del que Gabriel Garcia Frasquet ens diu que: *... en una recessió imparable deixà l'ofici de torcedor i canvià sovint d'ocupació, adaptant-se a les necessitats del mercat de treball. Així, en els diversos i successius padrons figura com escrivent, empleat de tramvia, jornalero i empleat sense més additaments.* Pot ser, és aquesta la *nova elit* ciutadana, Els uns, propietaris, comerciants i autoritats, com a detentors reals del poder i portadors d'una nova ideologia; els altres, un grup cada vegada més nombrós de botiguers, funcionaris i empleats de nous oficis, per pura mimesi, començaran a allunyar-se i rebutjar tot allò que els recorde la ciutat agrícola que no volen que forme part del seu imaginari. Aquesta gent es considerarà a ella mateixa educada i civilitzada, i mirarà amb menyspreu

els llauradors i jornalers agrícoles, el treball i els costums dels quals els semblaran miserables i propis d'una classe social inferior. El seu marc de referència és el d'una societat metropolitana, i anhelaran i perseguiran la consecució dels seus símbols materials i espirituals. En el seu imaginari, l'espill en què comencen a mirar-se és un altre: la ciutat de València. Potser és en aquesta època quan neix aqueixa percepció tan provinciana i pobra de Gandia, a la que comencen a anomenar *Valencia la chica*. I quan els habitants de la rodalia i els pobles de la comarca bategen als components d'aqueixes classes amb el nom de *pixavins*.

El centre de la ciutat quedarà per a les cases dels senyors, (només hem de pensar en els magnífics edificis amb jardins que hi havia entre el carrer Major i el del Beat, en la Vila nova, i al Passeig), les botigues i comerços i els edificis institucionals (la Seu, La Casa de la Vila, el Palau...). Els llauradors aniran concentrant-se en els barris perifèrics (el Raval i les noves eixamples del Prado i l'Estació), i les alqueries que envolten la ciutat: ... *casas de campo de buena arquitectura, en número de sesenta, esparramadas por toda la vega*, de les que ens parla Vicente Ignacio Franco en la seua *Descripción...* Si pensem en la tipologia de les cases populars del vuit-cents, dividides en una zona de nit, formada pels dormitoris habitualment situats al primer pis, i una zona de dia, formada per una llar d'usos diversos, cuina, xemeneia, i accés al pati, on es trobaven la quadra, la pallissa, el galliner i l'excusat, el que suposava un corredor ampli pel qual pogueren passar els animals de tir o el carro, si se'n posseïa un, veurem que són algunes de les cases que encara es conserven

d'aquesta època al Raval i les eixamples, les que més s'hi adapten.

Hem vist com ha canviat la ciutat al llarg del segle. Podem pensar que la Gandia de principis del XIX, era una societat dividida en estaments més o menys rígids, on cadascú ocupava el lloc que li corresponia dins d'una estructura jeràrquica, formant grups que s'autoabastien quasi sense haver de recórrer a ofertes alienes, però, aquesta seria una visió bastant simplista. De fet, la majoria dels seus pobladors posseirien menys del que els era necessari per a subsistir, de manera que haurien de buscar-se un complement per a les seues rendes familiars allà on pogueren, bé, com ja hem vist amb la progressiva introducció de cultius més rendibles, com ara la dacsa o l'arròs, bé buscant la manera d'eludir tota la xarxa de controls (particions, sises, portatges...) que gravaven el seu treball. Està clar que si hom entrega una part del que produeix, és perquè no disposa de poder per negar-se a fer-ho. I, en el cas contrari, si no es tingués poder, no podrien exigir la seua entrega. En aquest camp de joc cada bàndol jugarà la seua basa. Uns reglamentant el funcionament del sistema, i altres intentant escapar de la reglamentació. És el que deixen entreveure tota una sèrie d'ordenances i bans de l'època, que recorden constantment que ningú pot mercar a casa o vendre carn sota la pena d'un mes de presó, o que no es poden entrar a la ciutat una gran quantitat de productes.

En canvi, els que manen intenten garantir l'abastiment de la ciutat amb tota una sèrie de mesures referents a l'almodí. Com que l'aliment principal encara eren els cereals, i, dins d'ells, el més important era el blat; i com que el fantasma de la fam encara es feia present a la més mínima crisi agrícola, les

accions de les autoritats se centraven, sobretot, en garantir aquest aliment bàsic i carregat de simbolisme.

Dic això perquè pot ser en aquella època ja s'havia trencat, fins a un cert punt, la correlació entre una mala collita i la fam. Sobretot amb la introducció d'una sèrie de cultius com la dacs americana i l'arròs, que havien millorat les dietes de les classes subalternes. Però la memòria de la fam encara era molt forta, i açò, juntament amb la càrrega simbòlica que acompanyava els càrrecs d'autoritat, ja que el convenciment general era que li tocava manar a la gent important perquè eren els que tenien la capacitat per fer-se escoltar pels governants d'un nivell més alt i, per tant, podien tenir més eficàcia a l'hora de resoldre els problemes de tots. I Això tenia una contrapartida, el que les autoritats locals, amb les seues actuacions, intentaren mantenir aqueix convenciment per tal de mantenir la seua posició social i augmentar el seu prestigi.

És així com enviarien els seus agents a altres llocs per tal de mantenir l'almodí ben assortit de blat, potser, en bastants ocasions, sense que existira una correlació entre l'oferta i la demanda, el que faria que, moltes vegades, l'acaparament provoqués un augment dels preus o que arribés a podrir-se el gra en l'almodí. Però, un almodí atapeït era un símbol de prestigi, i les accions simbòliques són, quasi sempre, més importants que les raons econòmiques. Mirem si no el que passa a la Gandia de finals del XVIII. Amb ocasió de les festes per a la beatificació del franciscà Andrés Hibernón, que se celebren en 1791, els senyors de l'ajuntament es reuneixen en vuit ocasions per tal de preparar-les. Cinc d'aquestes reunions tracten en exclusiva l'abastiment de l'almodí perquè no falte el blat en els dies de festa. Li encomanen a l'administrador que

compre 200 cafissos de blat comú i 100 de candial, manen construir una pastera gran i dues menudes per si s'ha d'amassar pa a compte de la ciutat i citen els moliners perquè es comprometen a moldre el blat, i als forners perquè pasten en abundància durant els dies de festa.

però en el transcurs del segle la ciutat trenca les seues muralles físiques, canvia els seus sistemes de producció, creant una xarxa d'infraestructures i una agricultura de caràcter intensiu i comercial que transforma el seu paisatge físic. La ciutat comença a trencar la closca simbòlica que la tanca i a obrir-se al món. Els territoris on s'assenta una comunitat són, de vegades, alguna cosa més que uns espais físics, econòmics o administratius. Esdevenen espais simbòlics. L'entorn de les ciutats, el seu terme, és sovint un espai molt ben delimitat, amb una frontera (física i simbòlica), que marca amb precisió la línia de separació entre el món propi i l'exterior.

En una societat com la de les acaballes del segle XVIII, composta per una successió de xicotetes comunitats amb un tràfic insignificant entre elles, on la major part dels seus habitants, a no ser per alguna causa aliena, com ara el servei militar, alguna catàstrofe natural o alguna epidèmia, solien viure i morir sense quasi haver eixit del lloc on havien nascut; on el món exterior era un univers llunyà matèria de rumors, on les notícies eren escampades per viatgers ocasionals i habituals (traginers, peregrins, gitanos, titellaires, venedors ambulants, soldats...), la línia de separació entre el món conegut i l'exterior, era molt més que una simple frontera física.

En el centre d'aquest territori està la ciutat. Després hi ha una zona de cultius, un espai que és un *contínuum* de la ciutat, un espai que encara està *civilitzat*, treballat per mans humanes;

a la fi arriba la rodalia, el punt de contacte amb l'exterior, la frontera, que és alguna cosa més que una separació física o administrativa, és també una frontera mental, que marca la separació entre tot allò que és conegut, que està sota control (treball, creences, costums...), i allò que és aliè, foraster, desconegut. Encara a les acaballes del XIX, en algunes ressenyes de la premsa local, en donar compte d'algunes notícies sobre agressions de veïns del terme en mans d'habitants d'uns altres pobles per problemes de cacera o de la faena al camp, es qualifica els veïns dels altres pobles de salvatges, incivilitzats o de tenir costums propis de les Kabiles, dels habitants del Rif. La percepció territorial en aquesta època està presidida pel *sociocentrisme*, d'ací la quantitat de refranys, frases fetes, acudits, mots i malnoms que s'utilitzen en referir-se als habitants dels pobles veïns per criticar-los o batejar-los. Pensem en com anomenen *pixavins* als veïns de Gandia, o als de Beniopa, *blavets*, i als de la Font d'en Carrós, *cabuts*. O com deien que els d'Oliva eren *faldons* perquè els llauradors d'allí solien portar els falders de la camisa fora dels saragüells. O les cançonetes al·lusives a diferents pobles, com ara:

Les xiques de Beniopa
són totes molt faeneres,
tenen la panxa rasposa
de pujar dalt les moreres.

Referent a la faena de peladores de fulla de morera per als cucs de seda que feien les fadrines del poble. O la que fa referència als diferents oficis que tenien alguns pobles quasi en exclusiva:

En Alfauir, algepsers;
 en Potries, rajolers;
 a Rafelcofer, oliers,
 i en el Grau tots pescaters.

O els succeïts que es conten per tal de ridiculitzar alguna població veïna, com ara el de *la Delicada* de Gandia, a la que li va caure una fulla de gesmil al cap i la va matar (de fet va morir perquè en eixir de missa de la Seu, li va caure al damunt una fulla d'un dels rosetons de pedra que decoren el portal gòtic), o els que es refereixen a Oliva, com el que conten que per pujar les campanes al campanar, ajuntaren totes les caixes del poble, i com els faltava una miqueta per arribar-hi, n'agafaren dues de les de baix, i van caure totes. O el del burro que pujaren al campanar lligat al coll d'una corda perquè es menjara un llicsó que havia eixit allà dalt, i quan l'animalet ofegant-se treia la llengua fora, tots cridaven: *Ja el llep! Ja el llep!*, i es pensaven que era perquè anava a menjar-se'l. Paraules, cançonetes i frases que poden arribar a ser, en bastants ocasions, ofensives.

I és que les relacions territorials són dialèctiques, no sols comprenen el dret a utilitzar el territori propi, sinó també les limitacions i restriccions que es posen als forasters per a utilitzar-lo. Francesc Torres ens parla en el seu treball *Evolució del mapa municipal valencià* de la complexitat dels factors que porten a l'actual mapa municipal, i ens diu que un dels canvis importants que hi influeixen, a banda de la implantació de la jurisdicció alfonsina, és el de la publicació de la nova legislació liberal en el segle XIX. açò va provocar una sèrie de plets entre

diferents pobles per qüestions de fites, com les que va mantenir Gandia amb Beniopa per la partida de la Marxuquera o amb Almoines per la de Benieto. Una d'aquestes disputes, a la Drova, en la frontera del terme de Gandia amb el de Pinet, va arribar a provocar una baralla entre els veïns de tots dos pobles. L'alcalde de Pinet li va llevar la vara de manament al de Gandia (asseguren que era Rausell), i la va mantenir exposada en el seu ajuntament durant anys, en memòria d'un fet que va quedar marcat com una fita, en la història del poble i el seu imaginari. I és que, com he comentat abans, la percepció del territori propi va sempre una mica més enllà de la seua simple ocupació física.

Un territori que, a principis de segle encara està creuat per una xarxa de camins en bastant mal estat, cosa que dificulta la seua comunicació amb el món exterior. Un viatger del XVIII, Joan Salvador, ens diu que arriba a Gandia des de València per un camí que ve d'Alzira, un camí que: ... *passa entre muntanyes incultes i està en mal estat*. Quan deixa la ciutat per partir cap Alacant, o fa per Dénia, però ha de fer marxa enrere perquè no pot passar per la costa i ha de desviar-se per Albaida, per una ruta que corre: ... *entre muntanyes i que és mal camí, incult i pedregós*. Les condicions dels camins que descriu no sembla que canvien molt en entrar en el XIX.

Fins a 1840, la xarxa de camins no sembla haver tingut uns canvis significatius respecte al segle XVIII. La infraestructura viària és deficient, inconnexa i molt fràgil davant els accidents geogràfics i els canvis climàtics. En l'enquesta que contesta l'ajuntament de Gandia al governador civil en 1849, es diu que els camins existents són:

Uno principal, dos vecinales de primer orden y seis vecinales de segundo orden.

El provincial es carretera de Valencia a Denia. El vecinal de primer orden de Gandia a Alzira, sirve para carruajes. El vecinal de primer orden de Gandia a Alcoi, hasta el azud del Vernisa, que dista una legua de esta ciudad, está bién para carruajes, lo demás solo sirve para caballerías.

Los otros caminos vecinales de segundo orden, llamados de Beniopa, Benipeixcar, Benirredrá, Almoines, Miramar y Marxuquera, sirven para carruajes, pero el de Xeraco solo para caballerías. Hay aprobado en el presupuesto municipal la cantidad de 5000 reales de vellón para atender a su reparación.

La carretera provincial cruza el rio Xeraco por un puente que se halla en un estado ruinoso y su importancia se deja comprender por la misma razón de ser carretera provincial. Convendría hacer algunas obras que aseguraran su tránsito sin peligro. Antes cruzaba también por el rio San Nicolás, por un puente de dos arcos, pero en el año de 1843 se hundió completamente a consecuencia de un fuerte temporal y avenida de aguas, de modo que se ha tenido que variar la dirección del camino hasta buscar un vado del rio en el punto denominado del molino de D. Gil.

Encara en 1877, Vicente Lassala es queixa que:

Al recorrer este lugar, le atravesaban las recuas, único medio de transporte existente con el valle de Albaida; es bochornoso que la arriera sea todavía la única locomoción tradicional en comarcas productoras que contribuyen a las cargas del estado.

Amb els camins i carreteres en aquesta condició, cosa que no va canviar pràcticament fins a les acaballes del segle, amb la construcció de la carretera Silla-Alacant, o la millora de la d'Albaida i altres camins comarcals, crec que la revolució en el camp de les comunicacions arribarà a través del ferrocarril i el transport marítim.

Els vagons del tren i els vaixells, no sols porten amunt i avall mercaderies i viatgers. També eixamplen els límits del món, que es fa més gran en trencar-se les fronteres liminars que tancaven les comunitats rurals. Cosa que provoca que, en augmentar la capacitat de percepció territorial, el món es faça, paradoxalment, més menut per més conegut.

En augmentar el trànsit de persones, per la possibilitat de viatjar, es trenquen algunes de les estructures que s'hi havia mantenes durant segles. Els llauradors i jornalers van veure com les seues alternatives davant de qualsevol crisi de subsistència es multiplicaven. L'emigració, temporal o definitiva, comença a ser usual i important en aquesta època. Una minoria va a Amèrica, en un número de *La Revista de Gandia* de 1889, es parla d'alguns emigrants que han tornat decebuts de Buenos Aires. però, la immensa majoria se'n van al nord d'Àfrica, a la colònia francesa d'Algèria, sobretot com a temporers de la verema. Mirem, com a exemple, el que explica *La Revista de Gandia* en 1888:

La agricultura encuéntrase abandonada; los propietarios no pueden atender al cultivo de sus tierras como debieran, porque no producen lo suficiente para pagar los inmensos y exorbitantes tributos que el Estado les reclama, y el jornal de

los trabajadores, pues cubiertas tan indispensables deudas apenas pueden satisfacer las necesidades de su familia, aplazando siempre los abonos por falta de recursos. Para aliviar su situación reducen el jornal del bracero, y este, no contando con lo absolutamente preciso para procurar el pan de sus hijos, se ve obligado a emigrar a otro país, en donde su trabajo sea mejor remunerado para no padecer hambre.

La emigración periódica que hacen nuestros braceros a las posesiones francesas de África, es tan numerosa en el presente año como en los anteriores, aumentándose aún más si cabe por las noticias que de allí se reciben, acerca de la abundante cosecha y la falta de brazos para hacer la recolección. El tiempo que se emplea en aquellas operaciones es poco más de un mes, concluido el cual, regresan los emigrantes a su madre patria, con el ahorro de sus trabajos.

Noves possibilitats i noves idees. L'augment dels contactes amb el món exterior les porta. açò provocarà que la closca simbòlica que embolcava la ciutat es trenque.

Abans hem parlat de la percepció simbòlica del territori, de les fronteres liminars que el tancaven. Pensem perquè aquestes zones solien estar delimitades per una sèrie d'ermites i santuaris posades sota l'advocació de personatges sagrats. Pot ser, estaven situades en aquestes zones per protegir-les. Com a llocs de contacte amb el món exterior eren considerades les més vulnerables per a la pròpia integritat. Més enllà sols hi havia el desconegut, *l'altre món*, i en parlar de l'altre món ho faig tant en el seu sentit físic com simbòlic. D'aquells santuaris es baixaran les imatges que els presideixen per demanar-los protecció davant d'agressions

alienes, com ara guerres, sequeres i epidèmies, com ara de la Santa Anna a Gandia. I allí s'anirà en romeria per acontentar els sants protectors. Aquell cinturó sagrat tancava i delimitava simbòlicament el territori que es considerava propi. Mirem la descripció que ens fa V. I. Franco de la rodalia de Gandia en 1803:

... la vista por cualquiera parte, se deleita con la muchedumbre de las casas de campo... si se eleva, por una parte descubre la hermita de San Juan y el castillo arruinado situado en lo alto de un monte. Por otra parte descubre la hermita de Santa Ana, en medio de un monte desnudo y solo sembrado de peñascos. Desde esta hermita se descubren la de la Soledad, en el paseo de Gandia y ribera del rio de Alcoi, la hermita o iglesia del Grao, situada en la playa, y la hermita de San Vicente, a la otra parte del rio y sobre el camino de la huerta...

Amb la de Sant Antoni, es completa un cercle sacre i simbòlic que delimita la rodalia de la ciutat. Una closca simbòlica que trencarà la seua evolució econòmica i social. A finals de segle són habituals les notícies a la premsa que parlen de l'estat d'abandonament d'alguns d'aquests edificis sagrats. La percepció de l'espai és una altra, les fronteres liminars s'eixamplen i s'allunyen alhora (ara seran les de l'estat), o es transformen, per convertir-se en espais liminars mentals, ara les diferències es donaran en el camp de les ideologies. Les noves classes dominants han transformat el medi físic, però amb aquesta transformació, han fet canviar la percepció que del territori tenien les classes subalternes. Apareixen noves formes de vida, materials i mentals, però també noves formes

de pensar i de veure. Els canvis en l'entorn, en la percepció física d'un territori, tenen una forta incidència, com hem vist, en l'estil de vida dels seus habitants. La Gandia que entra en el segle XX és una altra bastant diferent, tan física com mentalment, de la del principi de segle.

LA CULTURA MATERIAL

Hi ha una interrelació entre el territori on es viu, la tecnologia de què es disposa i les maneres de treballar. La cultura material ens mostra de quina manera les estratègies de producció d'un grup humà determinaran l'organització i la intensitat del seu treball, la disponibilitat i dedicació a ell del grup familiar, i la capacitat de consumir d'aquest, és a dir, com vist, com s'alimenta i en quines condicions viu. La variabilitat de la força de treball familiar disponible, i que la unitat domèstica siga al mateix temps una unitat de consum, és el que caracteritza els grups que componen les classes populars en aquesta època.

El treball

En la primera part del llibre hem vist com les estructures de producció han anat canviant al llarg de tot el segle. En canvi les tècniques de treball sembla que ho faran ben poc. Es pot afirmar que l'home i els animals de tir (bous, haques i matxos), eren l'única força de treball. L'utilitatge agrícola és rudimentari i, en la seua major part, de tipus manual: aixades i llegons, pics, pales, corbelles... Els nostres llauradors semblen bastant conservadors a l'hora de treballar. Floreal Palanca, en el seu treball sobre l'utilitatge agrícola valencià, ens diu que la tecnologia agrícola tradicional ha canviat ben poc i es mou, bàsicament, al voltant de dues formes: el cultiu de l'aixada, on

l'energia usada és humana, i el cultiu amb l'arada, amb el que s'aprofita la força de tracció animal. L'ús dominant d'una o de l'altra ve donat pels usos i costums dels llauradors, i per l'adequació ecològica dels útils disponibles.

En la nostra comarca, sembla que la forma de treball dominant era la que girava al voltant de l'aixada. En una carta d'un rector mallorquí, publicada en *La Revista de Gandia* en 1888, s'hi veu reflectida aquesta situació. El perplex escriptor conta que:

... parece imposible que un hombre pueda resistir todo el día el trabajo, manejando un instrumento que pesa una mitad más que el de nuestros braceros. Aquí en Gandia, las labores practicadas con azadón són inmejorables; más en cambio las del arado dejan mucho que desear (...) no comprendo que se haya adelantado tan poco en lo relativo a este instrumento de labor. Y es que aquí, como en Mallorca y en toda España, el labrador se halla identificado con su rutina y de ella nadie le saca aunque se le convenza con argumentos (...) El labrador es un excelente hortelano, pero muy mal arboricultor. Si exceptuamos la viña y el naranjo, los demás frutales los tiene poco menos que abandonados...

Aquesta manera de treballar la terra va canviar poc al llarg del segle. Les innovacions per aconseguir una agricultura intensiva van arribar per una altra banda, amb l'ús intensiu dels adobs i de les aigües de reg. Josefa Faus, en la seua tesi de llicenciatura *Estudio etnográfico de Rótova*, ens dóna una llista de les eines tradicionals dels llauradors del seu poble, un llistat que pot servir com a exemple del conservadorisme tecnològic dels treballadors de la terra en la nostra comarca al llarg del temps:

L'aixada. Que consisteix en un ferro acerat de forma quadrada que té un ull per on passa un mànec de fusta d'uns 90 cm de llarg que forma angle agut amb el ferro. S'utilitzava per a cavar (*tonyar*) profundament la terra remonent-la molt, per anivellar-la, per a fer cavallons, etc.

El llegó. Una aixada més menuda amb un canó de ferro on encaixa el mànec, i que aprofitava per afluixar la terra cavada, fer cavallons, rascar, llevar el tarquim i netejar sèquies, obrir sequiols en regar, etc.

L'aixadeta. Una eina semblant a les dues anteriors però més lleugera, per la qual cosa es pot manejar amb una sola mà. Servia per a fer treballs més delicats, com ara fer clots no molt fondos per a sembrar, obrir regadores, arrabassar herbes, etc.

Els ganxos. Instrument agrícola semblant a la forca que s'emprava per a traure el fem dels corrals i femers, la palla de l'era, o per a remoure la terra per treure els terrossos.

Les corbelles, les falçs (eines de fulla corbada de ferro que es poden manejar amb una mà) **i les dalles** (eina d'una fulla d'acer de molta llargària posada a l'extrem d'un mànec llarg que s'agafa amb les dues mans i serveix per segar sense haver-se d'inclinar el segador). Aprofitaven per a segar cereals, alfals, herbes, i per a tallar canyes.

Els aladres, els forcats i les relles. Arades per a llaurar la terra amb animals de tir.

La xaruga. Una arada més pesada per a llaurar la terra a més profunditat.

L'entauladora. Una post de fusta armada de claus que, arrossegada per un animal de tir, aprofitava per a aplanar i anivellar la terra després de llaurar-la i així deixar-la llesta per a sembrar.

El trill, semblant a l'entauladora i que aprofitava per a batre la palla a l'era. **Les Forques**, pals de fusta acabats amb dues o més puntes que es gastaven per girar la palla i ventar-la, i **els Garbells**, receptacles amb el fons ple de forats que aprofitaven per a netejar el gra de pedres menudes, pols, trossos de palla, etc.

A més d'aquests instruments, n'hi havia d'altres com ara les *tisores de collir i esporgar*, les *serres d'esporgar*, les *destrals*, etc. I tota una sèrie de cabassos i cistelles que s'utilitzaven per a la collita, per tirar adobs, per arreplegar herba per als animals, etc. Habitualment es feien a casa, amb palmes de margalló o espart. L'espart es recollia en la muntanya a l'hivern, quan el cap era gros, i es dipositava en pous durant quaranta dies o es bullia en calderes a casa. Es deixava assecar i es picava sobre una mena d'enclusa de fusta amb una maça. Feina que solia fer-se els dies que per causes alienes, com ara la pluja, no es podia anar a treballar al camp. Recordem la dita: *Quan el Montdúver fa capell, pica espart i fes cordell*, encara vigent en la comarca de la Safor, que aconsellava quedar-se a casa quan el cim d'aquesta muntanya estava cobert de núvols.

La faena al camp devia ser *quasi* artesana. No oblidem la fama de bons agricultors dels nostres llauradors: *excelentes hortelanos* segons el rector mallorquí que he citat abans, o com diu Joan F. Mira:

Ja ho assenyalava Cavanilles molt explícitament: *“La indústria y la aplicación de los naturales ha sabido convertir en jardines útiles un suelo que hubiera quedado estéril entre otras manos...”*

“Industria y aplicación”, doncs, semblen la clau de la diferència, el fons de la particularitat agrícola dels valencians: significa que ací els llauradors han treballat la terra amb una aplicació intensa i extrema, i amb una *“industria”*, és a dir amb una intel·ligència i un enginy, amb una diligència i habilitat, molt especials.

Aquesta manera de fer pot veure's reflectida en la *Reseña...* de Vicente Lassala, quan parla del treball dels llauradors de Gandia en 1877:

Al clima, a la exposición y al terreno, se unen el trabajo, la inteligencia y el capital. El cultivo es tan esmerado como el de un jardín; los abonos no se escasean; el estiércol de cuadra, la palomina y el guano del Perú, cada uno por separado y bien estentidamente colocados en el terreno, obran con más fuertes y mejor resultado sobre las plantas; esto sucede con las tomateras.

Los abrigos, ya tejidos de paja de arroz o de caña de maiz, se multiplican donde se teme el frio tardio; no se omiten las camas calientes ni los riegos a mano, ni los espurgos, ni los tutores o rodrigones y los emparrados de cañas o varas. En todas partes de la huerta se ve el mismo diligente cuidado y el hábil trabajo del cultivador bracero; yo he visto los campos de tomates contiguos al monte y sirviéndoles de linde las mismas peñas descarnadas (...) Seria prólijo relatar la perfección de otros cultivos; entre ellos la viña de moscatel

romano para pasa, los emparrados bajos de uvas para comer y los albaricoques tempranos, que se envían a París; en una palabra, en aquel precioso recinto de la agricultura valenciana, se ve el cultivo intenso en su mayor auge, el labrador es a la vez, hortelano y jardinero.

Bardisses, canyissos per a protegir els cultius del fred, la humitat i la rosada de la nit, emparrats i tiges. L'ús de tots aquests elements denota la cura que tenien en el treball els llauradors.

Però com complementava l'agricultor les seues rendes familiars? Ja ho hem comentat abans, amb la col·laboració de la resta dels membres de la família en la seua consecució. L'estratègia era la de dedicar la força de treball familiar tant a l'explotació i producció de les terres que pogueren tenir en arrendament, com a treballs ocasionals i temporals alternatius. Sobretot en assentar-se l'agricultura de tipus comercial a la comarca.

La dona, per exemple, que fins aleshores havia participat en l'economia familiar amb ocupacions a casa, com ara amb la cria de cucs de seda, amb els telers de cinteria que hem esmentat, o amb la venda ambulant dels xicotets excedents que procurava l'explotació familiar, a poc a poc, va començar a tenir treballs accidentals que es produïen al voltant de l'agricultura intensiva. Recordem els cas de les dones de Beniopa que, com deia la cançoneta tenien *la panxa rasposa de pujar dalt les moreres* al dedicar-se a la recol·lecció de la seua fulla. O el que cita Vicente Lassala en la seua *Reseña...* :

Respecto de la cria de los planteles de pimiento se distingue el pueblo de Beniopa. Vense los planteles establecidos junto a las casas, al abrigo de las tapias, en camas calientes artificialmente dispuestas sobre las peñas. Es un ramo de la industria rural que está a cargo de las mujeres; el producto es considerable; se vende al precio de 12 a 20 reales el millar de plantas, cuyas remesas se hacen llegar hasta la misma huerta de Valencia.

Vicente Lassala mateix, ens parla del cultiu de la maduixa en la Vall de Tavernes, producte que gràcies a la línia de ferrocarril Gandia-Carcaixent, podia enviar-se per a la seua venda a Madrid:

... especialmente las mujeres ganan jornales con este recurso, sin penoso trabajo. Ellas son las que al amanecer cogen la dulce fresa, la colocan en canastas chatas de cañas, construidas ex profeso, que tienen unos 50 ctm. de largo, 30 de ancho y 10 de alto, con tapadera. Las lian en bultos de cuatro canastas, cuyo peso está arreglado a la tarifa de transporte...

La dona comença a treballar en els magatzems que preparen els productes de l'horta per a la seua exportació. Potser resulte més familiar la seua presència fins als nostres dies als magatzems de taronja, però, a la premsa comarcal de 1881 fins a 1891, hi ha unes quantes referències a la seua faena en els de la pansa. Hi ha també referències al seu treball en la classificació i l'embalatge de cebes, abans d'embarcar-les per a la seua exportació, o al cas de les joves d'altres pobles que tots els anys, pel mes de Maig,

s'apropaven a Xeresa en l'època de la recol·lecció de la bajoqueta, i que rebien el nom de *les tórtores*, perquè com elles, s'estaven quinze o vint dies al poble i se'n tornaven a anar fins a l'any següent.

La formació de quadrilles d'homes per anar a la sega de l'arròs a la Ribera, o a la verema al nord d'Àfrica, procurava uns bons jornals. però el que ens pot donar una idea més clara del que era la participació de la força de treball familiar en la seua economia domèstica, és el de la collita i preparació d'un dels monocultius més important de l'època, la pansa. José Izquierdo, en la seua *Topografía médica de Rótova* ens la descriu:

... la época de la pasa es trascendental en la comarca, tanto por el cambio que introduce en las costumbres y vida ordinaria como por el anhelo con que se la espera, merced a la recolección de la uva moscatel y su preparación para convertirla en pasa, que tiene lugar desde primeros de Agosto a últimos de Septiembre.

En esta época quedan desguarnecidos casi por completo los recintos urbanos, cuyos habitantes se trasladan a la campiña, albergándose en los riuraus o secaderos; y muestra una actividad inolvidable aquel verdadero hormiguero humano que puebla montes y valles, sufriendo impávidos los ardores de un sol esplendoroso y los humos y vapores exhalados por los hornos y calderas donde hierve la lejía; la uva, madura, es sumergida por breves momentos en la lejía hirviendo y allí sufre un principio de cocción que reblandece y agrieta la fécula del fruto; la depositan después en grandes zarzos de cañas (canyisos), y la extienden esparcida al sol, para curarla y transformarla en pasa.

Hay que ver las carreras y sustos que sobrevienen ante las serias amenazas de lluvia, las prisas en ordenar (empilar) los zarzos, unos sobre otros, en grandes pilas separadas por tarugos de madera (pilons), y cubriendolos con grandes piezas de lona para evitar que el agua destruya en un momento los afanes de todo un año.

Tota la família solia participar en aquest procés, dels més grans fins als més menuts. El cultiu, i la faena que procurava la seua collita asseguraven una mínima renda anual al grup familiar i aquest participava en el complet en la seua consecució.

En unes economies familiars caracteritzades per la precarietat, com ho eren les de les classes subalternes de la Gandia del XIX, juntament amb les estratègies laborals que he esmentat, hi haurà unes altres que intentaran generar uns recursos tan necessaris per a la subsistència del grup com les rendes *normals*. Una sèrie d'activitats marginals, legals o no, que duren a terme els integrants d'aquestes classes i que formaran part de la seua cultura. L'aprofitament d'espais d'ús comunal va provocar l'aparició d'alguns oficis marginals, com ara els llenyaters que proveïen de llenya la ciutat o els carboners, que es dedicaven a la producció de carbó per a la seua venda posterior, però hi ha una altra sèrie de pràctiques que podem detectar en les prohibicions i requisitòries que es fan en els bans i les ordenances de l'època i que ens mostren tot el ventall de possibilitats que es buscava la gent per acabar de guanyar-se la vida. Van, des de les purament delictives, com ara el furt de collites (en la nota preliminar de les ordenances per a la guarda del terme de 1843, es diu que es crea el cos de guardes del camp per raó dels constants furts que es produïen, cosa que feia desaparéixer ... *lo mejor y más*

sazonado de las cosechas en manos de rateros, vagabundos y holgazanes), fins a altres activitats complementàries, dedicades bàsicament a l'autoconsum familiar. Activitats que es podrien resumir així:

Activitats de recol·lecció:

Anar a la muntanya a fer llenya i carbó, productes que es gastaven per a cuinar i escalfar-se. S'aprofitava qualsevol avinentesa per aconseguir-los. Per exemple, s'aconseguia llenya quan s'esporgaven els arbres d'algun hort, o, quan la seua propietat no estava clara, com es dedueix dels bans que prohibien fer llenya dels arbres del passeig del Prado, o dels de les carreteres que creuaven el terme, o, quan s'enderroca el convent de Sant Roc, dels arbres del seu hort. Hi havia una manera ràpida de fer carbó que qualsevol podia utilitzar. Es feien clots de dimensions mitjanes i s'omplien de branquetes i ascles de carrasca que es cremaven. Quan hi havia brases, es llançava una capa de terra pel damunt. En apagar-se es treia el carbó, que s'utilitzava sobretot per als brasers i es gastava per a ús propi o per a vendre per les cases.

L'aprofitament d'algunes plantes de la garriga. Com ara la boga, amb la que es feien els seients de les cadires, i que ha estat, de vegades, l'única font d'ingressos d'algun grup marginal. L'argelaga, bastant utilitzada en la combustió de forns, especialment els de pa. La barrella, que es gastava per a la fabricació de sabó, o l'espart i el margalló, dels que ja hem parlat en referir-nos a la fabricació de cabassos.

Arreplegar fem i terra per a ús propi o per vendre. Ja hem parlat de quina era la seua regulació, encara que, com sempre, la gent aprofitava la mínima avinentesa favorable per aprofitar-se'n, com ens mostra un ban de 1846, que

prohibeix emportar-se la terra de l'hort del convent de Sant Roc per a ús propi.

Buscar espàrrecs, esclata-sangs i caragols. L'article 33 de les ordenances de guarda del terme diu que: *...el que deshiciese márgenes o tápias con el pretexto de sacar caracoles, o para cualesquiera otro objeto, incurrirá en las mismas penas.* Segar herba per els animals de corral; la brossa verda la gastaven tots els que tenien animals de tir i domèstics. Les ordenances prohibien rascar i segar en marges, camps, sèquies i braçals, sense permís. Espigolar després de la collita. Les ordenances prohibien *... espigar o espigolar trigo, algarrobas, arroz, aceitunas i otros frutos hasta que no esté completamente levantado el fruto de una partida o distrito.* Collir plantes aromàtiques i medicinals. La varietat de plantes i herbes explotades era molt gran: sàlvia, camamilla, romer, timó, pebrella... Les seues propietats i aplicacions, formaven part de la cultura de les classes populars.

La caça i la pesca. La regulació que es fa d'aquestes dues activitats al llarg del XIX, ens mostra com estaven d'introduïdes aquestes dues pràctiques en la nostra comarca. I quin era el tipus d'infraaccions més freqüents. Es prohibeix constantment la caça sense llicència i dins de vedats, cosa que denota l'existència d'un nombrós grup de caçadors furtius; disparar a prop de zones habitades, i anar amb els gossos solts pels horts.

L'afició a la cacera estava molt arrelada en la nostra ciutat. De fet, una de les primeres associacions que es creen a Gandia, és la dels caçadors. Un dels actes que sembla tenir més importància social en ella és la *tirada de fotges*, amb subhasta de *puestos* en l'ajuntament i un ritual per a la seua cacera que ens explica un ban de 1867: *la señal de entrada se hará levantando una bandera sobre el puente del asegador llamado Morant, y ninguno podrá romper el fuego*

hasta tanto que suene el clarín, cuya señal servirá también para hacerlo cesar a la puesta del sol.

Encara que les pràctiques més esteses entre les classes subalternes eren les de la caça de pardalets, aus de pas i conills amb xarxes, llaços, paranyes, perxes i reclams; i la de pescar amb corda, xarxa i vergat (recipient de vímet de forma cònica que en conté un altre més menut a dins que té un foradet a la punta per on entren anguilles i peixos, i després no poden eixir), en rius, sèquies i marjals. Regulades totes elles per bans i ordenances.

Aquestes pràctiques, juntament amb les que ja havíem comentat, com la cria de cucs de seda o la de planters de tomaques i pebres, eren les que solien seguir els grups familiars que es dedicaven a la faena al camp per tal de completar les seues rendes.

Hem vist, com diu Manuel Ardit, que no tota la població s'ocupava exclusivament de les activitats agrícoles. A banda de propietaris, comerciants, carreters o traginers professionals, o especialistes que tenien com a activitat principal la transformació de productes agrícoles, com ara blat, arròs, oli o vi, en molins, almàsseres d'oli, o trulls de vi; hi havia professionals que es dedicaven d'una manera quasi exclusiva a l'explotació de la fusta o a la producció de carbó i llenya. Però, els recursos presents al bosc, la muntanya o la marjal, també proporcionaven una font d'ingressos complementària a la comunitat camperola en general, especialment als seus sectors més pobres. Si el procés de concentració de la propietat i la desposseïció alhora d'àmplies capes de llauradors es va produir sense generar greus tensions, es degué en molta mesura, entre altres coses, a la demanda de

jornalers estimulada per l'aparició d'una agricultura intensiva, i a les possibilitats que oferia l'explotació de terres comunals.

A la ciutat, també hi ha un sector de la població que s'hi dedica a unes activitats que no hi tenen a veure a les faenes agrícoles. A banda de comerciants i botiguers, una xicoteta indústria artesana es mou a la ciutat.

Segons la relació de veïns que fa Vicente Ignacio Franco en 1803, 869 caps de família s'hi dediquen exclusivament a l'agricultura, dels que resten, hi ha un grup de 296 que són artesans, encara que bastants d'ells treballaven al camp a temps parcial. És una ciutat que s'ajusta al que diu el professor Fontana quan parla de les característiques de les ciutats espanyoles de finals de l'Antic Règim:

... su mercado comarcal se basaba en una agricultura de subsistencia con fuerte proporción de autoconsumo, que intercambiaba sus escasos excedentes (una vez deducidas las partes correspondientes al señor y a la iglesia) por los productos de una pequeña industria artesana local, ejercida por hombres que seguían siendo, con frecuencia, medio campesinos.

O quan cita una memòria de l'Acadèmia de Medicina de Barcelona de l'any 1857, que diu:

Todos nuestros obreros eran igualmente colonos, que ora empuñaban la esteva del campesino, ora la lazandera o la carda del peraire; cuyos beneficios, unidos al producto de los campos, constituían todo su capital y el bienestar de su numerosa y feliz familia.

La composició d'aquesta xicoteta indústria artesana en la Gandia de 1803, segons Franco, era la següent:

14 telers de seda, en els que es teixien 48 peces de tela de ras, 150 dotzenes de mocadors i 4 dotzenes de faixes.

283 telers de cinteria, que treballen les dones a casa i que teixien 23.800 peses de cinta. 5 tintorers de tota espècie.

12 torns de seda que a l'any torcen 30.000 lliures de seda.

Hem de tenir en compte que Gandia va arribar a ser el segon centre seder del país, després de València. Es tenyia i es torcia la seda i es fabricaven diversos teixits, en especial cintes. En el procés de filatura de la seda, s'ofegaven els capolls en aigua per matar la crisàlide, després es posaven en aigua a 90°C per a reblanir-los, fer la batuda i debanar-los fent passar els filaments per un guiafils per tal d'obtenir els fils de seda, que seran posteriorment enrotllats per sotmetre'ls a la torsió per tal d'obtenir diversos tipus de fil, que seran rentats, tintats i preparats en madeixes amb les quals ja es pot teixir. Hi havia a més:

27 telers de lli i cànem, que feien 16.000 vares a l'any, que s'empraven per a fer cordes, espardenyes, teles de sacs, etc.

7 assaonadors de pells. Ja hem comentat els problemes que causaven les pells de bou, vedell i cabró, que havien de ventilar-se fora de la ciutat abans de ser utilitzades per adobar-les, donant-los suavitat, color i lluïdesa per tal de deixar-les preparades per a la seua utilització per a la fabricació de calçats, guants, bosses, corretges i guarniments per als animals de tir.

100 sabaters, a saber, 14 mestres, 67 oficials i 28 aprenents.

106 espardenyers, a saber, 42 mestres, 52 oficials i 12 aprenents.

Els fabricants de calcer, en els seus xicotets tallers es dedicaven a la fabricació de botes i sabates de couro, però sobretot d'espardenyes amb sola d'espert i de cànem que eren les més usades per la gent.

40 sastres, mestres. 7 cordoners i 12 soguers. Treballaven manualment les fibres de l'espert, el cànem, el jonc i la palma de margalló per tal de fabricar sogues i cordells, cabassos, estores, cistelles, graneres, etc. que eren utilitzats per a ús domèstic i comercial. 7 forns de coure pa. 6 hostals que proveïen llit i menjar a carreters, traginers i forasters. Solien tenir lloc on deixar les cavalleries. Eren el punt de relació amb altres llocs, ja que d'allí eixien i arribaven les tartanes que portaven viatgers a altres pobles i ciutats. També solien ser el lloc on arribaven i se n'anaven els *ordinaris*, els encarregats de portar, dur coses, i fer comandes per a altres poblacions. 3 molins fariners. Hi havia, a més, 12 comerciants o tractants, i 21 mercaders de vara, especieria, quincalleria i altres gèneres.

Les ordenances municipals regulaven les seues activitats: control dels productes, punts de venda, peses i mesures, venda ambulant, higiene, adulteració d'aliments i begudes, horaris d'obertura i tancament, etc.

A principis de segle, els oficis que hem esmentat i altres, estaven organitzats en gremis. Aquestes antigues associacions d'artesans s'agrupaven per grups afins, podem seguir el rastre de la seua existència pel nom d'alguns dels carrers de la nostra ciutat: pellers, algepseria, obradors, calderers... El sistema gremial es basava en la declaració de l'activitat d'un ofici com a monopoli de la institució que el representava: el gremi. La seua regulació, però, arribava més enllà. Com podem veure en les ordenances de l'ofici de manobres i pedrapiquers de la ciutat de Gandia, es regulava des de les condicions d'accés a l'ofici: un mestre només podia tenir dos aprenents que sols podien treballar com a tal durant quatre anys i l'admissió dels quals s'havia de comunicar al Clavari del gremi; a les condicions de treball dels oficials, que havien de treballar per mesos i no per obra o jornal. Els oficials tenien regulat també el seu accés al magisteri, l'últim grau de l'escala gremial. L'accés a aquest grau solia ser bastant *patrimonial*, en donar privilegis per a la seua transmissió als fills dels mestres i als oficials que s'hagueren casat amb alguna filla d'aquests, que assolien els avantatges dels fills.

A banda de les seues funcions econòmiques, les associacions gremials en tenien unes altres de tipus assistencial, podien arribar a ser una mena de societats de socors mutu en èpoques de penúria. Vivien una cultura de solidaritat i ordre i exercien una mena de control moral i

religió dels seus membres. A Gandia, els manobres i els picapedrers, tenien l'obligació de pagar dos cirialots que es posaven el *monument* que durant els oficis de dijous i divendres sants, es muntava a l'església de la Seu, i que el Clavari de l'ofici guardava després en sa casa per tal de treure'ls encesos a la processó de Corpus, a les de *combregants*, quan es portava la comunió als malalts i impeditos del gremi, i en el soterrar dels mestres del seu gremi. A més a més, els seus membres tenien l'obligació d'assistir a les processons de Corpus, tant la que es feia en la Col·legiata, com a la del convent de Santa Clara; i la de Sant Francesc de Borja. En totes elles, haurien de desfilar sota el seu estendard.

Amb la decadència i crisi de les institucions de l'Antic Règim, la situació dels gremis va començar a canviar. Els gremis van començar a perdre els seus privilegis i amb ells, la seua significació social. La implantació definitiva de la Llei de llibertat d'indústria i de treball en 1836, que sols permetia la seua existència com a associació de xicotets empresaris, va ser la causant de la seua davallada definitiva.

A partir d'aquesta data les condicions per a exercir oficis i activitats econòmiques varien a poc a poc. Per exemple, en 1839, l'ajuntament especifica quines condicions ha de complir tot aquell que vulga coure i vendre pa:

Haurà d'anar amb una memòria a l'ajuntament per sol·licitar llicència, que se li donarà per escrit amb les següents condicions:

- 1.- La de residir en aquesta ciutat en casa oberta.
- 2.- La de tenir contínuament un dipòsit de farina que se li assenyalarà en comissió.

- 3.- La de que el pa siga de bona qualitat i ben cuit.
- 4.- La de fer pans de 4, 6 i 8 diners.
- 5.- La de tenir pa per a vendre tot el dia, i una hora després de fer-se de nit, en les cases i també en la plaça. Si passara alguna cosa imprevista i s'acabara el pa, se'ls donarà tres hores de temps per a pastar de nou i vendre.

El bans anunciant el control de les llicències seran constants a partir d'aquesta data. En un de 1846, s'avisa que:

S'exigirà a tots els venedors forasters l'exhibició de la patent impresa i el rebut d'haver pagat la quota.

I als veïns de la ciutat que:

Obtinguen la patent que els corresponga segons el comerç que exerciten, avisant els que no estiguen compresos en la matrícula del comerç, de les penes que puguen caure.

De bans i ordenances semblants, exigint llicència per a vendre al major i al menut, ens els trobarem fins a finals de segle. Junt aquestes ocupacions d'origen gremial, hi trobarem tota una sèrie d'oficis i ocupacions que eren típics en aquella societat. No em referisc a la venda ambulant amb permís o sense dels xicotets excedents que procuren les explotacions familiars, de la que ens donen notícia els abundants bans que prohibeixen la venda en casa pròpia, camins i veredes de gallines, palomes, olives, panotxes, hortalisses i verdures. Em referisc als que s'ocupaven d'una manera professional en la producció i venda d'una sèrie de productes i aliments d'ús quotidià, a la reparació d'objectes i a la neteja i replega de les deixalles que produïa aquella societat.

Entre els primers podem trobar els que ja hem citat quan parlàvem de la regulació del pas dels animals per dins de la ciutat: *els venedors de llet*, que entraven a ella amb el seu ramat de cabres o amb les seues vaques per vendre casa per casa la seua llet. Tots aquests animals portaven campanetes i esquellots per avisar de la seua presència, i la llet era esmunyida en el moment de la venda. Els *aiguaders ambulants*, amb les seues botes i cànters plens d'aigua, els *venedors d'arrop i talladetes*, el dolç procedent del most de raïm mesclat amb figues dolces i seques, i les talladetes, fetes de carabasses grans. Les *peixateres* del Grau de Gandia, que venien a vendre el que pescaven els seus homes i es passejaven pels carrers, amb la seua cistella sota el braç atapeïda de peix acabat de pescar anunciant el seu producte al crit de: *Dones, peix*. Altres hi venien productes estacionals, que depenien del moment de l'any en que estaven disponibles. Per exemple els venedors de *panolles de dacsà tendra torrades*; o els *gelaters*, que elaboraven i venien orxata, aigua de civada i gelats, que elaboraven amb la neu que aconseguien de les *neveres*, els pous on l'acumulaven durant l'hivern en els paratges més alts de la muntanya, com ara les que hi havia a Barx o a la Safor; hi havia també, les venedores de *castanyes*, les de *carabasses*, o els de *cacau*, un producte que com ja hem comentat, es va introduir en les nostres terres a mitjans de segle.

Entre els que es dedicaven a la reparació d'objectes d'ús quotidià estaven els *cadirers*, que ja hem esmentat, que reparaven el cul de les cadires amb la boga que portaven amb ells; els *esmoladors*, que anunciaven la seua presència tocant un bufacanyes i que afilaven i apanyaven ganivets, navalles i tisores; els *matalassers*, que es dedicaven a fer i refer matalassos; els *granerers*, que feien i refeien graneres amb

les seues palmes; o els *llanterners*, que reparaven els utensilis i estris de la cuina amb els seus fogons i soldadors d'estany.

Ja hem comentat abans els problemes per a la salut pública que suposaven la presència del fem i els detritus humans a la ciutat. Sense un servei que es dedicués a la seua arreplega, hi havia dos oficis que tenien una gran importància per a mantenir la ciutat relativament neta: els *fematers*, des dels que anaven en carro anant casa per casa per treure el fem que s'acumulava en cuines, patis i quadres, fins als xiquets que amb un cabasset a les mans arreplegaven els excrements dels animals. L'altre ofici era el de *merder*, que s'ocupava de buidar els escusats de les cases i transportar a fora de la ciutat la femta dels veïns. Feia la seua faena de nit, a causa de les males olors que provocava la càrrega.

L'intercanvi comercial

La fira anual i el mercat setmanal, serien la base de l'intercanvi econòmic en aquesta època. Els venedors es concentraven en uns espais a l'aire lliure determinats per les autoritats. Les *paradetes* que es muntaven en ells, serien la forma més simple d'establiment dels venedors professionals. Madoz ens descriu en el seu diccionari les característiques del mercat setmanal que es munta a Gandia a la meitat del segle:

Hay mercado semanal los sábados: frutos del país, cerdos, caballerias menores, paños de todas clases que llevan los fabricantes de Alcoy y Onteniente, lienzos crudos de Albaida,

i toda clase de manufacturas de esparto. Se abastecen de el todos los pueblos de aquella comarca.

En anar creixent l'activitat econòmica i comercial de la ciutat per l'aparició i assentament d'una agricultura intensiva, i amb els canvis d'estratègies de treball de les classes subalternes, que, com ja hem comentat en tenir accés als jornals que els oferien les noves faenes que naixien al voltant d'aquella, disposaven de més diners per a gastar en l'àmbit dels seus grups familiars, comencen a aparéixer botigues cada vegada més especialitzades. En un principi, pot ser que l'antic obrador dels artesans i la botiga siguen complementaries. En l'enquesta de 1849 al Govern civil de València, l'ajuntament enumera els oficis existents a la ciutat i la seua producció. Són els següents:

Hay cinco clases, y son: Plateria, zapateria, alpargateria, cordeleria y lenceria cruda de cáñamo. 20 máquinas para el torcido de seda. Hay fábricas de transformación de jabón blando y de sombreros ordinarios y bastones. Su producto anual se calcula aproximadamente en 800 piezas de oro y plata de todas clases. En 5.000 pares de zapatos de todas las hechuras. En 6.000 pares de alpargatas. En 600 q. de cordeleria. En 500 varas de lienzo crudo ordinario. En 10.000 libras de seda torcida. En 800 q. de jabón blando. En 2.000 sombreros de varias hechuras y tamaños.

La indústria local es manté en un estat quasi idèntic al que ens va descriure en 1803 Vicente I. Franco, i la seua xicoteta producció havia d'estar destinada quasi totalment al mercat local i comarcal. Uns quants bans municipals de les dècades

dels quaranta i cinquanta, ens poden donar una idea de quin era el nivell de consum de la Gandia d'aquell temps.

En ells es regula les transaccions de blat, dacsa, ordi, farina, arròs i creïlles per a revendre i emmagatzemar; i es prohibeix la venda d'arròs, fesols, salses a la menuda, figues seques, cigrons remullats i sèmola, si no es fa en *puesto públic*, i la venda de sabó fet en casa.

En un ban de 1850 ens hi trobem un llistat de les taxes que han de pagar una sèrie de productes d'ús diari si es volen vendre fora del dia de mercat. Ens pot donar una idea dels articles que es consumien diàriament a la ciutat. Hi trobarem des de productes destinats a alimentar els animals de tir, les garrofes; fins a la fulla de morera, que alimenta el cuc de la seda, un producte essencial per complementar les rendes familiars. Ens podem fer una idea de quina seria la dieta dels gandians si repassem la llista dels productes d'alimentació. Hi són el peix salat, el peix fresc, l'arròs blanc, les fruites en canastra i cistella, les fruites i verdures a l'engròs, les verdures a la menuda, els llegums secs, el pa, el panou, les carns fresques i salades, els grans i la farina, les espècies i l'oli. La relació es completa amb una sèrie de productes de primera necessitat, com ara el carbó, o altres que provenen de la indústria local i la forastera: teles de roba de qualsevol classe, quincalla, cistelles i cabassos de palma, esparteria, cànem, espardenyes, obra d'Alcora i Manises, obra ordinària, vidre, barrets i gorres, i cadires.

A partir d'aquestes dates la geografia mercantil urbana començarà a canviar a poc a poc. Ja en l'enquesta de 1849, l'ajuntament confessa que:

La feria que se celebrava anualment en esta ciudad el 28 de septiembre, no existe desde el año 1807 por falta de concurrentes. Se celebra un mercado público el sábado de cada semana y media para ello privilegio. Nada se exige por el sitio que ocupan los vendedores, ni tampoco a los ganaderos por la recogida, estancia, pastos y demás servidumbres de los ganados que conducen al mercado.

El movimiento comercial que se nota va haciendo desaparecer las ferias de la clase de las que se celebraba en esta ciudad como queda dicho, así que nunca podrá tener nueva creación otra feria.

Comença a albirar-se una nova situació socioeconòmica que portarà, a finals de segle, a convertir la botiga en la base de la distribució i l'intercanvi comercial de la ciutat.

Les relacions laborals en elles, funcionaran una mica com en els antics gremis: l'aprenent entraria a treballar sovint a canvi de l'estança i l'alimentació. Moltes vegades es quedarien a dormir en la mateixa botiga. Els *criats* que trobem en diversos padrons vivint en la mateixa casa dels amos, en bastants ocasions no es refereixen a un criat o criada dedicats a les faenes domèstiques, sinó a un empleat que treballava en l'empresa familiar i hi vivia en la casa com un familiar més. L'aprenent aniria ensenyant-se l'ofici i pujaria a la categoria de *dependent*, i, en alguns casos arribaria, fins i tot, a ser l'*encarregat* de la botiga, que en certa manera era com un oficial de les antigues organitzacions gremials.

La demanda d'articles de consum va anar creixent en importància. Fins aquells moments, la ciutat havia viscut inserida en el que s'anomena una *economia de subsistència*. És obvi que en aquesta època la gent tracta d'abastir-se, en

primer lloc, d'aliments i productes bàsics per a la seua supervivència, i si no es matava per aconseguir altres objectes de consum, era, entre altres coses, perquè no n'hi havia. La consciència de la possibilitat de consumir és una de les primeres condicions perquè el consum existisca.

Va ser després, amb la millora de les comunicacions i la unió dels diferents mercats, quan van començar a aparéixer productes nous. Una mirada als que s'exposaven en l'Exposició de 1881, o una lectura atenta als anuncis que hi apareixen en la premsa local de finals de segle, ens poden donar una idea de quina era la possibilitat de consumir que tenien els gandians d'aquell temps.

Juntament amb els articles de sempre: sabates, espardenyes, barrets, cordes, cabassos, terrisseria... en trobarem d'altres ben nous, com ara les màquines de cosir Singer, o la incubadora artificial de l'exposició. Juntament amb la venda d'articles relacionats amb el treball al camp: guarniments per a cavalleries, instruments de jardineria, ensofradores i altres eines per a l'agricultura, apareixeran altres ben innovadors, com ara la fotografia, que havia de ser un bon negoci si pensem en la quantitat de fotògrafs que s'estableixen a la ciutat a partir de la dècada dels vuitanta i en la quantitat de fotografies de grups familiars que comencen a aparéixer en totes les cases. Anar al fotògraf per immortalitzar al grup familiar acabarà per convertir-se en una nova tradició. Hi trobarem productes medicinals, com ara píndoles reconstituents, càpsules contra les malalties veneries, aigües medicinals de Vichy o aigua de Carabaña; coberteries, palanganes, tines i gerres per a llavar-se (un dels anuncis diu que: *Se alquilan tinas para baños, de asiento y para niños*); matalassos higiènics, aromàtics i anti-contagiosos; faixes i cossets per a dones (*emballenados de concha y acero*);

perfums anglesos, francesos, alemanys, americans i espanyols; i una llarga relació de productes que ens mostren que Gandia començava a ser el centre comercial per excel·lència de tota la comarca de la Safor. És simptomàtic que quan comencen a plantar-se falles a la ciutat, els botiguers demanen obrir les botigues com en els dies de fira, per la gran aflluència de forasters. La Gandia comercial i botiguera que hui coneixem acabarà per consolidar-se.

Les condicions de vida. La casa i el seu parament

És difícil descriure les característiques de l'habitatge de la Gandia del segle passat. I més si ens referim a allò que s'anomena l'arquitectura *popular*. Àngel Zurilla, en el seu treball *La casa popular*, que s'inclou en *El llibre de la Safor*, ens diu que aquesta arquitectura es caracteritza per la seua adaptació al seu medi físic i econòmic al llarg del temps i per no adscriure's a cap de les classificacions de l'arquitectura culta.

Com que en el vuit-cents no es dóna encara la idea de la propietat horitzontal, habitualment a cada porció de sòl li correspon un habitatge. El tipus de casa més elemental és el que s'articula al corredor que la travessa per tal de deixar pas al carro o els animals. A banda i banda del corredor hi són les habitacions, la llar i la cuina; al fons el patí, amb la quadra, la pallissa, i el comú. El pati és l'element climàtic i de vida fonamental d'aquest tipus de casa.

Amb posterioritat apareixen les cambres o andanes, que si bé en un principi s'utilitzen per motius de treball, bé per dedicar-les a la cria del cuc de la seda, bé per emmagatzemar collites i eines; a causa de l'increment demogràfic que es produeix en el s. XVIII, que provocarà una expansió important de la construcció, acabaran per ser adaptades com a llocs d'habitatge per als fills que es casen. Apareix un nou element arquitectònic, el balcó, que Franco ja esmenta en la seua descripció de la ciutat, quan diu que les seues volades enfosqueixen els carrers. Aquestes cambres també podien dedicar-se per a lloguer o venda, amb la qual cosa comença a aparèixer el concepte de propietat horitzontal.

Les cases on es manufacturaven els productes gremials, també canvien a poc a poc. Els habitatges de les plantes superiors esdevenen pisos que es venen o es lloguen, i les plantes baixes són dedicades unes vegades per a viure, altres com a obradors o com a botigues.

Apareixen les noves cases de les classes benestants, sobretot a una banda del carrer major, a les viles noves i al passeig. Cases de dues plantes i jardí, amb espai per a viure familiars i criats. La seua concepció serà diferent, però, a les de les cases populars. Com comenten Anacleto Pons i Justo Serna al seu llibre *La ciutat extensa*, la nova societat liberal crea un nou tipus de sociabilitat adaptat a la seua ideologia. La necessitat de reconèixer-se com a membres d'un mateix grup els porta a ser protagonistes d'una sèrie de pràctiques: anar al teatre, als balls dels casinos privats, a passejar en zones de moda, de visita a altres cases, que tenen per objectiu relacionar-se i reconèixer-se entre ells. Les seues cases, i Això lliga amb les seues idees sobre la privacitat, estaran dividides entre les habitacions per a la sociabilitat i les estances d'ús privat. El mobiliari i el parament de la zona de la

casa dedicada a rebre les visites, i per tant el lloc on es podia *detectar* el poder econòmic de la família serien els més luxosos de l'edifici. Com que els esmorzars, o els berenars amb te i xocolata, i les serenates, formaven part del ritual de les visites, les vaixelles més luxoses i cares i el piano, tocat per les dones de la casa, serien uns elements inevitables i imprescindibles en aquells habitatges.

El mobiliari i el parament de les cases populars seria més senzill i ordinari. Tenien sovint una persiana a la porta i només entrar una cortina de cotó cru, que en molts casos, en el pas del temps, va ser substituïda pel “*cierre*”, una porta amb cristalls que feia la seua funció. Un penja robes o una perxa clavada a la paret per deixar gorres, barrets i roba d'abrigar en hivern solia ser el primer moble que es trobava a la casa. Cadires de boga i alguna taula al voltant de la llar, una safa per rentar-se a l'eixida del corral i als quartos, l'únic que solia tenir un mobiliari específic, comprat amb motiu del casament: el llit, la caixa de roba, la còmoda i alguna cadira. Els llençols i els cobertors, les mantes, tovalles, tovalloles, tapets, draps de pols i espolsadors, completarien el parament de la casa.

A la cuina, trobarem el rebost, un armari de paret en el que es guarden els aliments, la pica d'escurar, l'escorredora, l'escudeller i el banc de cànters. Els coberts i els plats, les cassoles, els perols, les olles, els morters, les paelles de ferro, els llibrells, la post de dur pa al forn... era l'utilatge més usual de la cuina. A la llar, per a manipular el foc i preparar alguns aliments, hi havia estris com els ferros de tres peus que es col·locaven damunt de la llenya, les estenalles, un ventall, el sitiet, per deixar al seu damunt els perols, i les graelles per torrar la carn.

Les relacions socials de les classes populars eren diferents de les que practicaven les classes més acomodades. Algú va

dir, parlant dels grecs, que sa casa era el lloc on mai no anaven. Les qualitats del nostre clima poden influir perquè les pautes de conducta de les classes subalternes de la nostra ciutat siguen semblants a les que van motivar el significat d'aquesta frase. La faena i les activitats domèstiques, ben sovint es feien a l'aire lliure. Pensem que molts homes se n'anaven de bon matí a treballar amb els queviures preparats i ja no tornaven fins a la posta de sol a casa. I les dones, una vegada feta la neteja, eixien per anar al mercat, a portar el pa o la cassola al forn, o a fer la bugada als llavadors o al riu. A la nit, en fer bon temps, eixir a seure a la porta de casa a fer la xerradeta amb els veïns era el més habitual. La tertúlia podia allargar-se fins a les tantes, ja que s'arribava a sopar en el carrer. L'espai obert era l'escenari on el veïnat representava una bona part de la seua vida social i cultural.

La roba

La indumentària canvia al llarg del segle. Fins a la meitat del XIX continua manant la manera de vestir del s. XVIII. Les classes subalternes, per raons econòmiques, procuren allargar tot el que poden la vida de la roba que gasten. Hi havia una diferència ben marcada entre la roba de faena i la de mudar, que es gastava els diumenges i els dies de festa.

La dona vestia de diari la camisa de llenç, les sinagües que es cordaven a la cintura damunt de la camisa, i sobre aquestes, les faldetes. Damunt de la camisa, per cobrir i subjectar el cos la cotilla i el gipó. Mocadors, davantals i calces, servien de complements.

L'home gastava calçotets, saragüells i camisa. La faixa i el jupetí sense mànigues complementaven la seua vestimenta.

A l'hivern, com a roba d'abrigar, les dones gastaven el mantó, i els homes un capot o una manta.

La roba de festa era més vistosa. La camisa de les dones era de teles de millor qualitat, la cotilla de colors, i el gipó de teles com el vellut o la seda. Les faldes eren de més mudar, de millor tela i adornades amb brodats. Els homes seguien les mateixes pautes vestint amb roba de millor qualitat.

Més endavant, amb el pas dels anys, la moda va anar canviant, i s'imposa una manera de vestir més senzilla, amb la introducció de les faldes rectes i llargues, les bruses i les americanes.

L'alimentació

El consum de cereals continua sent la base de l'alimentació quotidiana a principis de segle. L'absència de ramaderia provocava que es tinguera una dieta pobra en carn i en la llet i els seus derivats. En canvi els cereals, les hortalisses i els llegums, complementats amb saladures d'importació, manaven en ella. Vicente I. Franco, en la seua descripció de Gandia ens diu que els seus habitants:

En la comida són parcos, comen más pescado salado, y a las veces frescos, que carnes; muchas legumbres y verduras; el pan, en verano lo comen de trigo, en el invierno de maiz y

centeno; vino del país y valle de Albaida; el agua, que beben y de que se sirven para usos domésticos, es la del rio Alcoi, la cual es saludable, pura y blanquecina por sus arenas.

Dieta que és semblant a la de la resta dels valencians de l'època. Segons el metge d'Alzira Francesc Llançol,

... los alimentos que usa el pueblo rico són carne de carnero, de macho cabrio; algo de buey, bastante cerdo, arroz, verduras y agrios. La parte menos acomodada, del mismo arroz, poca carne, mucho pimienta picante y dulce, tomate y en invierno añaden la cebolla y el ajo. Se consume igualmente una gran cantidad de pescado salado, como sardinas, bacalao, atún, por lo general muy bueno.

El blat no sols és aprofitat per a coure pa, es gasta com a ingredient d'altres plats, com ara *el blat picat*, una relíquia de la cuina valenciana que encara es conserva a Vilallonga. Un aliment fort, d'hivern, que precisa una elaboració lenta. Es preparava amb creïlles, penques, cols, naps, xirivies, carlotes, cigrons, i carn de porc.

Les sèmols i les farinetes, i les miques (pa fregit amb oli i alls), són uns altres exemples d'utilització d'aquest cereal a la cuina casolana. A Franco en la seua descripció del terme li crida l'atenció la gran quantitat d'*almortos*, que creixen en les marjals. Això ens fa suposar que la farina d'aquesta planta lleguminosa anomenada guixa, també s'utilitzaria en la cuina gandiana per elaborar un fregit amb cansalada, el fetge o la papada del porc i pebre roig, que era un plat típic en la matança del porc.

Les coques fetes al forn, a la llanda, són una altra manera d'utilitzar els cereals i els seus derivats. Era, i és, una pràctica molt estesa en les nostres terres. Farcides de pebre, o de pésols i ceba, o amb un fregit de tomaques, albergínies i tonyina negra dessalada, era un dels menjars més populars a la comarca.

Els guisats d'olla, que ací reben el nom de *putxero*, van ser un plat essencial en la menjada de migdia dels nostres avantpassats. El caldo es feia servir per a la sopa o l'arròs del primer plat, la verdura, naps, xirivies, penques i cigrons i la carn se servien de segon. El *bullit*, un altre plat d'olla, fet amb bajoqueta, creïlla i ceba, i adobat amb oli d'oliva, se servia en la majoria de les cases per a sopar.

La decadència del blat va començar, com hem comentat abans, amb la introducció de l'arròs i la dacsa. La farina de dacsa, cuita en forma de pa o de coques, amb un farciment de carn picada o peix, sobre tot el salat, o, en bastants ocasions, farcides amb les verdures silvestres que creixen als marges i les vores dels camins, com ara el llicsó, la cama-roja, la rosella o els créixens, va entrar a formar part, ràpidament, de la cuina dels gandians.

Gregori Maians diu en el seu epistolari que en l'Oliva del seu temps, tan sols unes vint-i-cinc o trenta cases mengen pa de blat, en la resta de les cases consumeixen el de dacsa. :

Setenta años atrás era raro en el reino de Valencia el pan de adaza; los tributos y las calamidades de nuestros tiempos le han hecho tragar a los valencianos. Los castellanos no le comen, porque no le tienen, y no le tienen porque les faltan las tierras de regadío y por su falta de industria y, por falta de esta, la agricultura, fundamento de la felicidad pública.

El consum de l'arròs es generalitza al llarg del segle XVIII. Les referències al seu ús són bastant rares fins a aquest segle. En els receptaris clàssics el *Sent Soví*, i el *Llibre de Coc*, té una participació escassa. Hi podem trobar altres al·lusions posteriors que ens parlen quasi sempre d'un menjar bastant dolent, el gra del qual necessita rentar-se unes quantes vegades per a consumir-se. Gregori Maians ens diu d'ell que:

El arroz es la comida más usual de los labradores de este reino, y aún de los que no lo son, porque alimenta mucho siendo en si especie de pan y se cuece presto y con poca leña sin necesitar de más añadidura de sal. Cuando abunda es la comida más barata, y comida de todos los tiempos.

Menjar per a tot l'any i menjar que lliga amb qualsevol cosa: carns de qualsevol classe, embotits, cansalades, caragols, llegums, hortalisses i verdures. Si segons Vicente I. Franco, el terme de Gandia produïa en 1803:

... un prodigioso número de pimientos, tomates, melones, sandias, calabazas, cebollas, judias tiernas, havas tiernas, guisantes tiernos, lechugas, escarolas y demás berzas (...) y todo se consume entre los mismos cultivadores.

I ens diu que l'arròs es plantava de feia uns anys en les marjals; podem fer-nos una idea de com anirien naixent plats a base de l'arròs combinat amb tots aquests productes. A principis del XIX ja es podia assegurar que es menjava arròs pràcticament en totes les cases i cada dia. Cosa que s'ha continuat fent fins a hui en dia. Ja a primeries del s. XX, Vicente Grau, en la seua *Topografia médica de Tavernes de la Valldigna*, assegura que:

La comida caliente la efectuan al anocheecer de regreso a sus casas, el indispensable arroz, al horno, en paella o en una de sus muchas sabrosas preparaciones, que toda la familia en torno a la mesa, despacha en un santiamén ya que el apetito nunca falta.

I José Izquierdo, en la seua *Topografia medica de Rótova* ens diu que l'arròs, amb els llegums i les hortalisses es consumeixen ... *a todo pasto*.

Arrossos a la cassola, a l'olla o a la paella. La varietat de combinacions és quasi infinita. *L'arròs al forn*, uns dels més tradicionals, potser trobe el seu arrelament en l'organització de la vida familiar d'aleshores. En coure's en el forn públic, fora de la pròpia casa, les dones podien disposar d'un temps lliure per a dedicar a altres ocupacions. Entre els d'aquesta varietat destaquen els que es fan amb fesols i naps; amb tomaques, pinyons i tonyina salada; o l'arròs amb crosta, que se solia menjar en dies de festa.

Entre els *arrossos caldosos*, el més popular és el de fesols i naps. La *paella*, un plat d'origen humil que va assumir el nom de l'utensili en què es guisa, va acabar per convertir-se, en totes les seues variants, com el plat d'arròs per excel·lència.

El peix i la carn no tenien un pes important en la dieta dels gandians d'aquella època; siga pel seu preu, o siga per unes altres raons, com la dificultat de la seua conservació. A Gandia, potser per la seua proximitat al mar i la presència dels pescadors al Grau i les *peixateres*, que com hem comentat, baixaven cada dia a la ciutat a oferir els seus productes, es consumia peix fresc. Mollets, raps, rèmolts, lluços, llobarros, eren considerats aliments cars i per tant reservats a les

classes més acomodades. Les famílies mateixes dels pescadors no els tastaven molt sovint i es conformaven amb la morralla per obtenir caldos amb substància on coure l'arròs o la pasta. D'ací és d'on naixen plats com ara els suquets de peix, l'arròs a banda o la fideuada.

En canvi les salades tenien una gran importància en l'alimentació diària de les classes populars. Precisament per la seua fàcil conservació. La tonyina, la melva, el bonítol, l'abadejo, els capellans, o les sardines de bóta, que es menjaven després de xacar-se en el marc d'una porta, eren aliments bàsics en la seua dieta.

La fruita fresca: melons de tot l'any i d'Alger, albercocs, bresquilles, taronges, figues i altres; i les seques: figues, ametlles, nous, panses, cacau... i els dolços i la rebosteria, que en la nostra comarca, pel sucre, tingué una gran importància, amb tot un seguici de pastes, coques, rotllos, mones, pastissos i pastissos o d'altres elaborats amb carabassa, com l'arnadí, completaven l'alimentació dels gandians del XIX.

LA CULTURA IMMATERIAL

L'espai mental, com el físic, també canvia. Els canvis materials solen interactuar amb els mentals i transformen les formes culturals existents. Hi ha en els grups socials una capacitat per a evolucionar, per a descobrir noves pautes de comportament, que s'adapten d'una manera constant a les noves necessitats culturals i socials que generen els canvis tecnològics i productius que naixen d'unes noves condicions socioeconòmiques.

Els valors socials, les normes de conducta, les creences religioses, els costums rituals, els sistemes de parentesc, les activitats polítiques, els sistemes d'associació, formen una trama de principis i regles que són acceptades per tots els membres d'una societat (o imposades a quasi tots els seus membres). Aquests principis tenen sovint un caràcter simbòlic. Són accions, esdeveniments, conceptes, que tothom pot identificar i que aprofiten per vincular idees i significats. Són símbols que fan més tangibles les creences i les idees, que faciliten la seua comunicació i per tant, aprofiten per organitzar millor les relacions socials.

Cal tenir en compte, però, que aquest tipus de cultura immaterial és, sovint, una cultura *ideal*, és a dir, que indica o ens mostra tots aquells valors que haurien de ser defensats i practicats per tothom, però que en la realitat, no solen complir-se o no fan més que amagar la imposició, a la majoria del cos social, d'uns valors que tenen com a objectiu proclamar com a

únics possibles, els valors i la cultura de la classe dominant; i la negació, mitjançant la censura, el silenci, el desprestigi o la ridiculització, dels comportaments dels grups socials que no s'adapten a les normes i els models dominants.

Açò es fa més evident en èpoques de crisi i canvi. Quan es busquen uns nous valors que s'adapten a les ràpides transformacions socials que generen les crisis, uns nous valors que assegurin la cohesió i la identitat social, i que estructurin els nous models que genera la societat canviant. El segle XIX és una d'aquestes èpoques, en la qual, una sèrie de canvis polítics i socioeconòmics, van transformar les estructures socials i culturals per adaptar-les als valors de les noves classes dominants que van aparèixer en ella. Mirem quins van ser aquests canvis.

Les relacions amb el poder

A mesura que la societat canviava, es feia més evident la incompatibilitat de les formes tradicionals de governament i domini, i els antics sistemes de jerarquia social i política, amb les noves estructures socials que naixien. Les antigues corporacions gremials anaven a desaparèixer, i la jerarquia estamental començava a trontollar. El nou ordre estatal feia incompatibles els seus sistemes de control polític i social amb els de cap altra organització, com per exemple l'església. Els antics canals de transmissió cultural i ideològica, com ara els gremis i l'església, van deixar de funcionar abans que es consolidaren uns nous mecanismes de transmissió, com ara les escoles, les noves associacions religioses i laiques o

l'exèrcit, que ajudarien a escampar els nous símbols de cohesió social de les noves classes dominants: la idea de la nació, la bandera, l'himne nacional, etc., per tota la xarxa social.

En l'Antic Règim les classes subalternes tenien una dependència absoluta dels senyors feudals, i si aquests, com solia passar, eren absentistes, dels seus representants locals: els administradors patrimonials, els alcaldes majors, i tota la colla de servidors que hi tenien: advocats, escrivans, secretaris... que a la fi eren el que exercien el control de la vida pública en els dominis senyorials. Un control que arribava a abastir tots els aspectes de la vida dels seus súbdits. Com que era el seu domini jurisdiccional, els seus representants tenien facultats per a mantenir l'ordre públic; els alcaldes podien dictar sentències, imposar multes o decidir sobre qüestions d'herències, baralles, faltes contra la moral i els bons costums, etc.

Com que controlaven l'arrendament de drets i regalies senyorials, i cobraven els delmes, els censals i altres impostos, podien, en definitiva, crear i dominar tota una xarxa de seguidors i clients dels senyors que estaria formada per totes aquelles persones que, d'alguna manera, esperaven obtenir alguna cosa del poder: terres, faena, assistència, protecció, préstams, o qualsevol altra classe de benefici.

Els senyories es caracteritzaven per dos aspectes: el *patrimonial*, i el de *representació*. A les corts de Cadis, els parlamentaris ja expressaven aquesta distinció al parlar de senyories territorials, que eren assimilables a la propietat privada, i de senyories jurisdiccionals, els aspectes polítics i jurídics dels quals eren assumits per l'estat.

El ducat de Gandia, per exemple, tenia caràcter *patrimonial*, perquè formava part dels estats del Duc, no solament per les seues propietats directes, les terres i cases que hi posseïa, sinó també, i açò pot ser que fos més important, pel seu domini jurisdiccional sobre ell. Això suposava que podia treure tota una sèrie de rendes de les funcions públiques que exercia: contribucions ordinàries de caràcter local, impostos sobre la circulació de béns, com ara els portatges, els pontatges, etc., impostos sobre el consum, sises, arrendament de monopolis (molins, forns, carnisseries...), administració de justícia (multes), etc. Era evident que, per a qualsevol dels seus súbdits, l'*Estat* no era un ens abstracte, era el patrimoni del seu Senyor, i estava personalitzat en ell que era la seua *representació*.

En la *cultura ideal* de l'Antic Règim, es partia de la base que les funcions de la societat eren exercides per tres estaments: el *sacerdotal*, que mediava entre déu i l'home; el militar i administratiu, o de *govern*, que exercien el rei i els senyors; i el *productor*, al que es dedicaven tots els altres. Cada individu formava part d'un d'aquests estaments. La pertinença no era lliure, llevat de l'eclesiàstic. Es pertanyia a ells per raó de naixement. Encara que en la realitat els homes s'organitzaven més per raons de fidelitat, se servia a un altre a canvi de favors i protecció, que per raons jurídiques. El rei, els senyors i els servidors que aquests nomenen en els seus dominis, són per a les classes subalternes les *representacions* vivents de l'estat, els que poden concedir i aconseguir tot allò que hom necessita.

Aquesta personalització del poder era la que en la pràctica creava les xarxes de *clienteles* articulades de la base al vèrtex,

que componien l'estructura social de l'època. Els integrants de les classes subalternes pensaven, ja ho hem comentat, que el poder l'havia d'exercir la gent important, ja que és la que està més a prop dels governants d'un nivell més alt, i per tant, poden tenir més eficàcia a l'hora de fer-se sentir en assumptes d'interès general; o poden resoldre amb rapidesa els seus problemes personals. Les *cartes de recomanació*, són un recurs habitual per a moure's i resoldre una bona quantitat de xicotetes causes que afecten personalment als components d'aquestes xarxes. Mirem per exemple el que fa el *tio Vicent*, un personatge del sainet de Roig i Civera *Una hora de quarantena*, per poder escapar de la plaça de bous, on l'han internat juntament amb la seua filla i el nuvi d'aquesta, per raó d'una epidèmia de la febre groga:

Tio Vicent.

*Vaig a escriure al meu senyor pa
que mos traga d'ací.*

*Cuida'm d'eixa, Marianet,
que açò no es pot aguantar.*

*A vore qui em pot deixar
tinta, paper, ferramentes
per escriure dos renglons.*

La contestació del senyor els arriba quan estan en una situació més que delicada i els aprofita per eixir ràpidament del llatzeret on els han internat.

Ramiro.

*Mi mano daría a un rúcio!
Pues vienen de puerto súcio,
no saldrán, me vengaré.*

Tio Vicent. *Tal mateix? Prenga i enteres.*

Ramiro. *(Será verdad lo que leo?)
De rabia estoy que no veo.*

Filomena. *Pos compres unes ulleres.*

Tio Vicent. *Porte. Què no sap llegir?
Jo ho llegiré.*

Ramiro. *Me someto.*

Tio Vicent. *Pueden ya del lazareto
las tres personas salir,
según el margen ordena.
Mariano Sendra i Meló.
Don Vicente... (aqueix sóc jo),
y su hija Filomena*

Aquestes bones relacions amb els que representen el poder són essencials en el funcionament de les estructures socials. Llevat d'alguns motins i avalots per motius puntuals (fams, guerres, epidèmies...), els integrants de les classes subalternes solien ser bastant respectuosos amb el poder establert, encara que pogueren mantenir una tensió amagada i latent amb ell, llevat d'algunes excepcions, com aquells que acabaven en la marginalitat (el bandolerisme). Les estructures simbòliques, els lligams imaginaris que unien la base i el vèrtex de la piràmide social, funcionaven bastant bé. La figura

d'un rei just i poderós que podia arribar a protegir-los de les injustícies dels nobles i els seus afins estava bastant arrelada. Mirem el que ens diu un personatge de Gaietà Salelles en el seu *Casament en Potries*:

Alcalde.

Ací està el Rei, cavallers...

*(segueixen renyint; l'alcalde a tirons
els desparteix)*

*Com davant de mi agarrats,
arrapant-se com dos gats!
Que acàs jo ací no sóc res?*

Tomàs.

*Vostè ací, quin quefer té?
Vaja allà al bordell, germà!*

Alcalde.

*Tenint jo el trumfo en la mà,
ensenyant la vara)
sempre que vulga entraré.*

Blai.

Borinot, pos si és l'alcalde.

Tomàs.

Perdone... no el coneixia.

Alcalde.

*Pues no oficiaré a Gandia
però amb una multa et balde.
Ai, los caps de xirivies!...
Què ensenyant-vos el bastó,
no podeu pensar que jo,
sóc el Rei d'ací Potries?
Què em diran si amb vara justa,*

*no em respecta tot veí?
Què m'encaixaran a mi?
Que sóc alcalde de fusta?*

L'imaginari popular acaba per *idealitzar* les figures que representen les classes dominants, com el rei, els nobles o els càrrecs eclesiàstics, creant símbols amb elles. Símbols que justifiquen, bastant sovint, moltes de les seues actuacions de *resistència* davant el poder establert. L'home s'oposa a l'univers de la coerció amb aqueixos símbols. Pot arribar a crear amb ells una llibertat il·lusòria que a la fi, resulta molt més efectiva per a mantenir la pau i l'ordre socials, que la coerció real.

Al llarg del s. XVIII, l'elit local i les autoritats senyoriales controlen el poder municipal emparats amb el sistema d'insaculació. Amb les reformes municipals de Carles III, s'amplia la llista d'insaculats, cosa que dóna accés al poder a la burgesia agrària que s'havia enriquit al llarg del segle. Un sector d'aquest grup, juntament amb llauradors rics, emfiteutes i propietaris interessats a l'accés lliure a la terra, seran els que interposaran els plets d'incorporació a la Corona. No sols per acabar amb els monopolis, regalies i drets senyoriales, sinó, perquè en el seu imaginari, la figura del rei *representa* d'una manera simbòlica els seus ideals de justícia i defensa del no menys imaginari *bé comú*.

Altres vegades, es creen situacions simbòliques amb les figures dels mateixos senyors per a inventar tradicions que justifiquen uns drets, davant els d'altres. Recordem de quina manera defensen el seu dret a no contribuir en la neteja i

manteniment de l'assut, els pobles de Rafelcofer, Palmera i l'Alqueria de la Comtessa; amb el mite del Caid moro del castell del Rebollet, al que van socórrer quan estava assetjat i els va concedir el dret a regar sense haver de mantenir l'assut amb les paraules: *Heu regat i regareu, i a l'assut no anireu*. O quan el poble de Beniflà, justifica la seua negativa a fer el mateix amb la història de la Comtessa, que va passar pel poble un dia de molta calor, i al ser obsequiada amb una gerra d'aigua freda, els va concedir aqueix dret amb una frase semblant: *Beniflà rega i regarà, i a l'assut no anirà*.

O amb la celebració de festes de tipus carnavalesc, on, a diferència de les oficials, com ara la del Corpus, on les diferències jeràrquiques i estamentals es marcaven d'una manera conscient, en ocupar cadascú el lloc que li pertocava en l'ordre social segons els seus títols, graus o funcions, hi havia un contacte lliure, familiar i simbòlic entre tothom. Es tractava de trencar, d'una manera *il·lusòria* i durant un temps determinat, les barreres que quotidianament separaven els homes per raó de la seua condició, fortuna, ocupació, edat i situació familiar.

Què va passar quan es va trencar aquell edifici ben tramet, sense poder-lo substituir per un altre? Hem de tenir en compte, que quan parlem de *cultura immaterial*, no parlem d'un bloc homogeni de creences, costums, regles i pautes de comportament. Hi ha una diversitat cultural evident dins d'un sistema social. En qualsevol comunitat humana, hi ha una sèrie d'interessos individuals sovint contraposats entre ells. L'homogeneïtat cultural és el resultat d'un procés que intenta concordar aqueixos interessos oposats. Deixant de banda els condicionants naturals, que poden justificar determinades

conductes repetitives, és la necessitat mútua que tenen els individus o els grups socials de cooperar per a la realització dels seus interessos particulars, la que fa que accepten i que compleixin tota una sèrie de normes i convencions, que són les que li donen a la cultura una imatge d'homogeneïtat. Els sistemes ideològics funcionen com a suport d'aqueixa homogeneïtat. I són precisament les institucions de transmissió ideològica (les religioses i les polítiques), les que desenvolupen una campanya més activa com a transmissores i desencadenants de comportaments, i les que intenten aconseguir el nombre més gran de seguidors possibles. El que va passar és, que quan es van produir les crisis del XIX, la ideologia de les noves classes dominants encara no tenia la capacitat d'omplir els buits ideològics, els lligams socials i d'autoritat que es donaven en la societat anterior. Les maneres antigues encara eren vives, i les noves, no havien arribat a arrelar per reemplaçar-les.

A més, els nous posseïdors del poder encara no havien trobat o perfeccionat els seus canals de transmissió ideològica, amb els quals podien escampar per tot el cos social les idees per intentar cohesionar-lo: els conceptes de *nació*, com a comunitat de ciutadans lliures que vivien en un territori comú, amb un sol govern que s'encarregava de mantenir la seua unitat, i amb interessos i tradicions comunes. Les idees de *pàtria*, *patriota* i *patriotisme*, els símbols de la bandera i l'himne *nacionals*; els mites històrics que justifiquen una *unitat de la nació* que es perd en la nit del temps (els reis visigots i els reis catòlics); i aquelles figures que es posen com a exemple de *patriotisme*, per la seua defensa de la unitat pàtria

o per encarnar uns valors inventats que són el paradigma del *ser nacional* (Viriato, el Cid, Agustina d'Aragó, el Palleter...).

Els canals que havien de difondre els nous valors i models de comportament, entre individus que inicialment no tenien relacions entre ells, eren, principalment, l'*escola* i l'*exèrcit*, amb el servei militar obligatori i, en certa manera, les noves associacions de tipus social (Cercles i Casinos), polític (partits i sindicats), i religió (Cercles catòlics, confraries, congregacions, etc.).

Com organitzen els seus mecanismes de dominació les noves classes dominants, mentre s'assenten els canals de transmissió ideològica que hem esmentat? Potser utilitzant els aspectes que gastava l'antic sistema senyorial per a fer-ho: el *patrimonial*, i el de *representació*.

Les transformacions polítiques i econòmiques que tenen lloc al llarg del XIX, van provocar una sèrie de dicotomies en la percepció de l'estratificació social que tenien les classes subalternes. Era un sistema de contraposicions entre els conceptes antics i els nous: davant l'antic senyor de llinatge conegut, patrimoni ancestral, amb un poder legitimat per la tradició, i un tracte vers ells de caràcter paternalista; s'oposaven els nous amos, de llinatge incert, riquesa i patrimoni de recent adquisició, que exercien noves formes de poder, i tenien un tracte mercantilista i en bastants ocasions distant, cap a ells. Davant l'antiga societat estamental, on cadascú ocupava el lloc que li corresponia, amb un sistema de solidaritat i assistència mútua en els gremis i oficis, la nova societat de tipus capitalista amb les oposicions entre rics i pobres, entre aquells per a qui es treballa i els que treballen,

entre aquells que tenen el poder i governen, i els que són governats.

Les restriccions censatàries per a poder exercir el dret al sufragi, disposar d'un determinat nivell de renda, feien que només poguera votar una minoria privilegiada. Només cal pensar que en 1860, a la Safor, d'un total de 36.305 habitants, sols podien votar 484. O que en la Gandia de 1849, segons l'enquesta al governador civil, hi havia 162 electors municipals, i 62 a diputats a corts. Els integrants de les classes subalternes, per força, haurien de continuar tenint una visió *patrimonialista* de l'estat. Aquest pertanyia, era *propietat* de les noves classes dominants, i, per tant, calia formar part de la xarxa de seguidors o clients dels nous governants si es volia treure profit de les noves estructures de poder.

Els caps d'aquestes xarxes de *clientela*, solien ser els *notables* locals, habitualment els grans propietaris i comerciants, però també els professionals més importants: notaris, jutges, advocats, metges... gent ben relacionada amb el poder, amb persones que ocupaven llocs d'importància, que estaven ben a prop dels centres de decisions del poder. Gent que a canvi de faena, préstecs o una sèrie de serveis de les administracions públiques, que en bastants ocasions podien ser vitals per als ciutadans, com ara certificats, sentències judicials, l'exclusió del servei militar, multes, etc., s'asseguraven una colla de lleials seguidors que els proporcionaven la submissió en el treball, informació relativa als seus assumptes, suport polític, per exemple contra membres del seu grup social però que pertanyien a una altra facció política, etc. És innegable que la figura tòpica i típica del *cacic* decimonònic surt d'aquest sistema de clientele. La visió

que ens ha deixat d'ell la literatura regeneracionista, per exemple Joaquín Costa en el seu clàssic *Oligarquía y caciquismo*, és la següent:

Cada región y cada provincia se hallaba dominada por un particular irresponsable, diputado o no, vulgarmente apodado en esta relación cacique, sin cuya voluntad o beneplácito no se movía una hoja de papel, no se despachaba un expediente, ni se pronunciaba un fallo, ni se declaraba una exención, ni se nombraba un juez, ni se trasladaba un empleado, ni se acometía una obra; para el no había ley de quintas, ni ley de aguas, ni ley de caza, ni ley municipal, ni leyes de enjuiciamiento, ni ley electoral, ni instrucción de consumos, ni leyes fiscales, ni reglamentos de la Guardia Civil, ni Constitución política del Estado; Juzgados, Audiencias, gobernadores civiles, diputaciones provinciales, administración central, eran un instrumento suyo, ni más ni menos que si hubiesen sido creados solo para servirle. No había que preguntar si teníais razón, si la ley estaba de vuestra parte, para saber como se fallaría un pleito, como se resolvería un expediente; había que preguntar si le era indiferente al cacique, y por lo tanto se mantendría neutral o si estaba con vosotros o contra vosotros.

Però, el que per als regeneracionistes era un *cacic*, per als seus seguidors, potser fora un *padrí* que exercia un patronatge beneficiós per als seus interessos. Una persona que, com he comentat abans, era l'*Estat*, la seua *representació vivent*. Una persona que jugava un doble paper: el de protector, donador de faena i beneficiari dels seus addictes, i, alhora, ser membre d'una elit que tenia lligams i

influències que arribaven més enllà de la pròpia comunitat, el mediador entre aquesta i els poders de l'estat. En la mentalitat popular, és més que possible que els dos conceptes foren complementaris, que es discorregués de la següent manera: un *cacic* és una persona que pot actuar en contra meua, però és el *padrí* d'una altra persona a la qual està beneficiant. El meu *padrí*, en beneficiar-me a mi pot estar perjudicant un tercer, que el qualificarà de *cacic*. La dita: *Qui té padrí es bateja*, aplicada a aquesta exposició, és ben explícita.

L'articulació d'aquestes xarxes amb altres forasteres es feia sempre des de la cúspide. El que percebia el veí de la ciutat era el que feien o aconseguien per a ella els que controlaven les estructures del poder municipal. Si veia que no podia participar en les eleccions per culpa del sufragi restringit; si observava que qualsevol decisió política la prenien un grup de notables, en reunions que tenien lloc en uns espais que tenien vedats (Casinos, ateneus, cercles...); i que la sanció formal dels acords que es prenien allí, es feia a l'ajuntament per complir el tràmit, no ens ha d'estranyar que considerara el poder com a *patrimoni* d'aquella elit.

El que feien aleshores era pujar al carro per tal d'intentar treure partit de la situació: és a dir: es passava a formar part de les xarxes de clients. Pensem com, en l'*imaginari popular*, van començar a utilitzar-se algunes de les figures de les noves classes dominants per a justificar uns drets recentment adquirits, tal com havien fet amb alguns representants de l'Antic Règim. Per exemple, en la història del mercat del Prado de Gandia, els terrenys del qual havia donat a la ciutat el patrici local Josep Rausell. Els llauradors i assentadors que l'utilitzaven, consideraven que mentre no s'assecara un arbre

que deien que havia plantat Rausell mateix, els terrenys serien seus. És l'aprofitament *mític* d'un personatge conegut per defensar uns drets suposats. Talment el que feien els llauradors de Beniflà, quan empraven la figura de la comtessa, per fer esment als seus no menys suposats drets a no contribuir en el manteniment de l'assut.

El grup de notables que dominava la vida política i social de la ciutat també contribuïa a crear-se aquesta imatge de benefactors locals. Sempre que parlen de les seues actuacions, malgrat que utilitzen un lèxic de caràcter genèric, com ara les paraules nació, pàtria, patriota o patriotisme, sembla que el seu referent al gastar-les, més que Espanya, com a nova idea de *nació* que han introduït en la seua ideologia, siga la ciutat en què es mouen, en el nostre cas, Gandia. Com si a més d'acumular capital econòmic, hagueren d'acumular-ne també social, el prestigi necessari per a mantenir el seu domini real i simbòlic. És tan important el que fan, com la sensació que han de donar que *poden fer*.

Siga com siga, no deixa de ser simptomàtic que, en qualsevol celebració oficial o religiosa, festes, actes cívics, accions de gràcies o inauguracions, es desfile sempre darrere del penó de la ciutat, o que es comence a utilitzar un carro triomfal presidit per una dona que representa la ciutat, en totes les cavalcades que s'organitzen. O que quan es posen exemples de patriotes, tinguen més mèrit les coses que s'han fet per la ciutat, que la presumpció d'uns valors més genèrics i intangibles. En la premsa local de l'època es posen com a exemples de patriotisme per aquestes raons a gent com:

Recordamos la respetable y respetada figura de D. Francisco Morant y Roda, a cuya iniciativa y munificencia, secundada por el Rdo. Padre Pascual, se debe el asilo municipal de Gandia, que sintetiza sus grandes virtudes, caridad y patriotismo.

La constancia de D. Vicente Alcalá de Olmo, que dejó sentada la primera via ferrea que abrió facilidad a nuestra exportación.

Un interregno de inactividad que sufrimos, cuyo término inició el Sr. Rausell, con la inauguración del ensanche y demolición de las barreras que a el se oponian.

La necesidad de un puerto en nuestra rada se sentia imperiosamente, la empresa era ardua, de exposición y necesitaba espíritus fuertes para su planeamiento.

Las dificultades y otras causas no desatendibles no fueron obstáculo para los señores Gutierrez y Rausell, que hoy dejan asegurada la existencia del puerto y la realización del ferrocarril que nos ha de unir con Alcoi.

Són aqueixos noms, i d'altres, els que solen ocupar les estructures de poder a Gandia durant aqueixa època. però dins del grup dels que tenen el poder econòmic i social, també n'hi ha enfrontaments. Conservadors i liberals lluiten pel control polític del districte de Gandia. Els primers, encapçalats pel marquès de González, solien respectar els encasellats que pactaven amb el govern i la resta de notables, però, els liberals no volien respectar el *torn pacífic*, i promovien candidatures de fills del districte per tal de combatre el *foranisme*. El *torn* va continuar respectant-se, però les crítiques dels uns als altres anaren en augment. *La Revista de Gandia*, acusava els seguidors de Sinibaldo Gutierrez de *cossieros*, de formar un grup de caràcter caciquista que anomenaven *cossi*. Els culpaven de controlar les administracions locals seguint una

màxima que guiava tota la seua política: *Sempre al que mana! Sempre al que mana!*, per tal de gaudir de la protecció del poder i convertir-se en: ... *unos mandamases, que todo lo quieren invadir para sus planes económicos y particulares en perjuicio de sus administrados (...) pués su ideal es chanchullar toda la administración, con tal de que queden contentos, satisfechos y se coman la breva, sus deudos, parientes y amigos.*

Per a rebatre la seua presentació com a patriotes que feien les coses per la seua ciutat, en la mateixa *Revista de Gandia*, va aparèixer publicat un curiós diàleg entre un *cossiero* i el seu *districte*.

Cossiero. *Distrito, no seas ingrato, el agradecimiento es la correspondencia a los favores recibidos; debes corresponder a los que te ha hecho el diputado a cortes don Sinibaldo Guitiérrez Mas.*

Distrito. *Pero respetable cossiero ¿Qué tengo que agradecer yo a ese diputado?*

Cossiero. *¿Aún estamos así? ¿Ignoras que el patriotismo de aquel diputado ha proporcionado un puerto y un ferrocarril que han de ser tu felicidad? Es justo que les des tus sufragios en las próximas elecciones en las que se presenta candidato.*

Distrito. *No cossiero, no; o te han engañado o me quieres engañar. Ahí no hay tal patriotismo, porque este requiere la pureza de motivos y*

sabes muy bien que el patriotismo movido por el interés no es tal patriotismo. Más bien deben invertirse los términos. No es el país quien debe estar agradecido a D. Sinibaldo, sino D. Sinibaldo al país. Sin que este le hubiera elevado a la investidura de diputado, no hubiera obtenido las ventajas que ha logrado con el puerto y el ferrocarril. A otro perro con ese hueso que ya se a que atenerme y de hoy en adelante procuraré elegir diputados que no quieran vestirse con mis plumas, exigiéndome el agradecimiento que me debe, porque esto es la mayor de las ingratitudes.

Cossiero. *Eso ya lo se, pero conviene esparcir la idea del patriotismo, para ver si medraremos al lado del diputado y a última hora, siempre podremos dejarle en blanco, volviendo grupas hacia los conservadores si nos quieren recibir.*

Distrito. *Vuestro proyecto es infernal, pero a nadie sorprenderá, porque vuestra política consiste en ensalzar hoy para mañana hundir. Por eso la parte seria y poderosa del país os rechaza y está con los conservadores.*

Conservadors que, al cap i a la fi, funcionaven també amb pràctiques caciquistes. Els liberals els qualificaven de seguidors del *caciquismo Val·lierista*, en referència al nom del seu cap local el senyor Lluís Val·lier, maqués de González de Quirós, que, amb la col·laboració del Marqués de Montortal, dirigia la política conservadora del districte.

El funcionament de les xarxes de clients es veu bastant clar quan, amb l'adveniment del sufragi universal en 1890, els conservadors fan un càlcul curiós, abans de les eleccions, dels vots que poden aconseguir. S'adjudiquen un poc més de dos-cents vots per cadascuna de les cases dels marquesos de Jura real i de González de Quirós, calculant els veïns que controlen per les seues relacions amb ells. Vots que quadren amb els 459 que aconsegueixen en les quatre seccions electorals de la ciutat. Cosa que ve a confirmar que, a falta d'unes estructures polítiques fermes, els partits i els sindicats que apareixeran amb posterioritat, seran les xarxes de clients, d'addictes a un notable, les que funcionaran. Els seguidors del cacic estan comptats i controlats amb una precisió matemàtica, i els indecisos, poden ser convençuts: ... *con unas bien trabajadas relaciones particulares*, com diu *La Revista de Gandia*. És a dir, amb falses promeses, com la de construir un pont sobre el Vernissa que se'ls fa als veïns de Palma; o comprant-los: la premsa de l'època està plena d'acusacions de repartiments gratuïts de mantes i gorres, o de diners, per tal de comprar vots.

La visió *patrimonialista* que tenien els *clients* de les estructures de poder, que podien arribar a pensar que eren seues, sols pel fet de pertànyer al grup que posseïa el poder en un moment determinat, es posa de manifest en diverses ocasions. Quan els seguidors del *cosi* liberal perden les eleccions de 1896, reaccionen com si algú els hagués llevat el poder per la força. Ixen al carrer *protestant* per què els sembla una traïció a la ciutat, una *usurpació* d'allò que consideren *seu*, *propietat* d'aquell de qui eren seguidors. Increpen als qui creuen que han votat als contraris dient-los que els han fet *perdre* la ciutat, i, en la mateixa nit de les eleccions,

agredeixen les bandes de música que donaven serenata davant del palau del Marqués de González, lloc on estava el diputat electe del partit conservador. Va haver d'intervenir la guàrdia civil, i les bandes de música i els amotinats es van haver de refugiar al Casino d'Agricultura, on destrossaren les portes i part del seu mobiliari. En dies posteriors, van muntar escarnis públics contra aquells que consideraven culpables de la seua desfeta. La sàtira pública ha estat sempre un dels mètodes utilitzat per les classes subalternes per tal de *controlar* socialment aquells que trenquen les normes, i els *cossieros* creuen que els conservadors han trencat una norma al llevar-los el que ells consideren seu. Per Això amb l'excusa d'un homenatge de la banda de música municipal a D. Sinibaldo Gutiérrez, eixiran al carrer desenes dels seus seguidors que, als sons de la música i darrere d'un cartell ple d'expressions al·legòriques que portarà un agutzil de l'ajuntament, recorreran la ciutat fent burla dels seus enemics, i uns dies després, a Palma, recorreran el poble desfilant darrere d'un porc al qual han disfressat de candidat conservador.

L'estratificació social de la ciutat, que es podria representar, en sentit horitzontal, així:

- I. Una capa superior formada per propietaris i empresaris normalment absentistes i lligada als conservadors.
- II. Els notables locals, propietaris, comerciants importants, caps d'entitats administratives i d'algun centre d'ensenyament, polítics i alguns càrrecs

religiosos i professionals liberals, com ara metges o advocats, que es movien en la majoria dels casos al voltant dels liberals.

III. Arrendataris de finques agrícoles, religiosos, professors i mestres, empleats d'empreses i comerços, funcionaris i botiguers.

IV. Xicotets arrendataris i propietaris de terres, agutzils, guardes del terme, escrivans, funcionaris de les categories més baixes, xicotets artesans.

V. Obrers, jornalers, peons, pescadors, venedors ambulants.

I es lligaria, en sentit vertical, amb les relacions personals que es creaven dins de les xarxes de clientela, o amb tot un sistema més subtil de coaccions econòmiques. Els préstecs d'usura, i els endeutaments crònics amb empresaris i comerciants, feien caure als integrants de les capes socials més baixes, en una xicoteta xarxa d'endeutaments, usualment préstecs en espècie, com ara aliments fiats en les botigues, o llavors per a sembrar, però també, amb el retardament dels pagaments dels animals per a treballar les terres o l'arrendament, que acabaven per lligar-los amb els integrants de les capes superiors, amb més força que qualsevol altre lligam de tipus ideològic o polític. El ja anomenat Val·lier, per exemple, deu bona part de la seua fortuna familiar al comerç i venda d'animals de tir i càrrega a què es dedicaven els seus avantpassats. Que la usura era un problema ben viu en la Gandia del XIX, ens ho mostren les constants referències que s'hi fan a la premsa. *Guerra a la Usura!*, crida un dels seus titulars de manera evident. O el que pensa fer amb els diners

que imagina que té el seu futur sogre, el protagonista del sainet de Gaietà Salelles, *Un casament en Potries*.

Tomás.

*Pués serà fluix el caudal
que escamparé dins pocs dies
deixant diners en Potries,
en Gandia i el Real...!
No vull ocasionar mal;
jo sóc molt considerat...
Amb un rèdit moderat...
cosa del dos-cents per cent,
remeiaré a molta gent
fent jo alguna propietat.*

Les diferents capes socials, relacionades entre elles per mitjà d'aqueix complex entramat d'interessos, favors i adhesions, s'observaran mútuament sense que es trenque, de moment, l'ordre jeràrquic. Un ordre que per a les classes més desfavorides potser no és l'ideal, però és d'alguna manera inevitable.

Després, amb el despertar de la consciència de classe, pel fet que els diferents grups socials viuen en la mateixa ciutat exposant-se a la comparació i a la confrontació social, el potencial conflictiu augmentarà, i acabaran per imposar-se, dins de l'estructura social, els elements de diferenciació cultural sobre els d'homogeneïtat. La consciència de posseir uns patrons culturals oposats als de les classes benestants; de les desigualtats que provoca la divisió del treball i la propietat privada dels mitjans de producció provocaran les

primeres reaccions de malcontent. Primer serien els republicans els que capitalitzarien els malcontents. Després arribarien les organitzacions obreres; en 1902 la primera societat, en el ram del comerç, la *Dependencia Laboral*, després la de serradors i la d'obriers de la construcció, que acabaran federant-se amb l'UGT. Amb posterioritat ho faran l'agrupació socialista i la CNT.

La reacció de les classes dominants va provocar una revifalla del catolicisme militant. La creació d'organitzacions controlades per l'església van tenir un gran èxit: la Caixa d'estalvis de Gandia, els cercles catòlics, la *Unión Católica*, formació política de caràcter confessional, i sobretot els sindicats catòlics, que arriben a tenir 3.000 socis a la comarca. Com deia *La Revista de Gandia*: ... *los obreros tienen necesidad de organizarse para defender su interés, y si no lo hacen en católico, se organizarán en socialista o en pagano, es decir, sin moral*. Es contraposa el concepte disgregador de socialista al de catòlic, potser per la feblesa dels elements ideològics i uniformadors de les classes dominants (les idees de nació, pàtria, etc.), que porten a utilitzar el *catolicisme* com a un element integrador, que jo m'atreiria a qualificar de *quasi ètnic*, ja que es gasta per afirmar la integració de la gent dins d'un grup social amb més èmfasi que el de, per exemple, espanyols.

L'educació

A pesar que l'estat, amb la llei Moyano sobre la instrucció pública de 1857, promulga l'obligatorietat de l'ensenyament

elemental per a tots els ciutadans, el grau d'absentisme en les escoles durant tot el segle XIX, serà bastant elevat. Sols hem de considerar que al País Valencià, es donen unes taxes d'analfabetisme en aquesta època superiors al 70% de la població. En Gandia el percentatge d'analfabets encara és en 1920 del 56% de la població.

A Gandia, des de la seua arribada en 1807, l'ensenyament està en mans dels pares escolapis. Hi havia també una fundació, una obra pia fundada per Dª Mariana Maricon i la seua filla Mariana Avargues en 1787, que s'encarregava de l'educació de les xiquetes. A pesar de les disposicions que les autoritats dicten en les seues ordenacions de govern:

... se ensenyarà a llegir, escriure i comptes, les nits dels dies que haja escola, acudint al col·legi de l'Escola Pia a toc de l'Ave Maria. Serà aquesta ensenyança per als xics que hagen complit 8 anys i no puguén anar a l'escola de dia. També per a les persones majors que vulguen aprendre a llegir, escriure i comptes.

Els fills dels pares pobres que acudeixen a les escoles, se'ls pagarà dels fons propis l'import de llibres, paper, plomes, tinta i altres coses que siguen necessàries per a l'ensenyança.

Finalment es preveu que s'admetran en la casa d'ensenyança les xiques filles de pares pobres, sense pagar res.

el grau d'absentisme devia ser molt elevat. No deixa de ser simptomàtic un ban que es repeteix en bastants ocasions al llarg del segle, on es prohibeix la vagància i els jocs de carrer a xics i xiques, i es recomana als:

... padres, tutores y demás personas encargadas de la custodia de los muchachos, los envíen todos los días a la escuela, pues es el único modo de evitar que adquieran malos hábitos y dañinas inclinaciones, hijas de la abandonada educación que reciben, y al mismo tiempo evitan los mencionados encargados de la infancia, incurran los muchachos en las penas y multas que van designadas a las infracciones de estas prevenciones, las cuales caerán sin remisión alguna sobre las personas que són responsables.

La situació escolar no devia variar molt de la que descriu Vicente Grau en la seua *Topografia médica de Tabernes de la Valldigna*:

El niño es adiestrado tempranamente en las faenas del campo, tomando a su cargo quehaceres compatibles con la edad. En los intervalos de las temporadas en que no aprieta el trabajo, frecuenta la escuela donde aprende las primeras letras que olvidará presto en cuanto el campo torne a exigir su presencia. El labrador acomodado prescinde de su tierno hijo en las labores agrícolas, interesándose por su instrucción y educación.

El que hauríem de preguntar-nos és quina utilitat tenia per a la gent d'aquella època, saber llegir i escriure. L'aprenentatge de la tecnologia i tècniques que es gastaven en la faena al camp i en els obradors, tindria lloc dins de la pròpia família o dins dels gremis, a través de l'experiència i la paraula dels pares i els mestres i oficials. I per a Això no feia falta cap d'aquells coneixements. I més en un ensenyament

del que com diu Gabriel Garcia Frasset, es consideraven prescindibles saber llegir i escriure, sense els quals un home podia continuar sent un bon pare de família i un ciutadà pacífic, però no l'aprenentatge dels principis de l'educació moral i religiosa. I per Això estaven els confessionaris i els sermons.

En una cultura de transmissió oral, no hauríem de considerar vàlida l'equació alfabetització igual a cultura. En ella, la paraula parlada està en la base de tots els canals de transmissió cultural que utilitzen o *pateixen* les classes subalternes. Si es tracta d'aconseguir *bons cristians*, n'hi ha prou amb el confessionari i la prèdica. Les contractacions de predicadors per a tota classe de festes i per a la quaresma, són usals en les actes dels llibres d'acords de l'ajuntament de Gandia.

D'altra banda, estan els col·loquis, raonaments, romanços i poemes satírics, almanacs, calendaris i tota mena de fullets i pasquins que es coneixen amb el nom genèric de literatura de fil i canya. Aquesta literatura formava, com diu Ricard Blasco, la base d'un vast sistema de comunicació oral. Passaven de mà en mà, llegits en veu alta en tavernes i cases, per la gent que sabia alguna cosa de lletra, o recitats pels col·loquiers en les places, transmetien a un públic popular i heterogeni, tota una sèrie de missatges més o menys edificants en forma de cobles i cançons, acudits, hagiografies de sants, gojos, històries de reis i roders, relacions de crims i assassinats i altres. Com deia un personatge d'un sàinet de Roig i Civera:

*No m'agraden les històries
si no és la de Sebastiana*

*del Castillo... Juan Portela, o
els dotze pares de França.*

De l'efectivitat d'aquesta literatura *popular*, ens pot donar una idea la seua utilització en la premsa de l'època. Els romanços i les composicions satíriques són constants en elles per atacar els contrincants polítics. A Gandia eren molt populars les que escrivia el pare Andrés Martí Sanz sota el pseudònim de "*Cudol*", que encara utilitzava els versets satírics per a atacar els seus enemics polítics en la tercera dècada del segle XX.

La gent que es dedicava als estudis, gent de la més diversa procedència social, ho feia per ocupar l'oferta de llocs de treball que es donava la burocràcia en la Cort, els organismes provincials i els municipals, l'ensenyament i l'església. És a dir, podien dedicar-se a educar els fills dels notables, i a nodrir a l'església i l'estat de professionals.

Aquest grup, compost de gent instruïda, sovint fundarà associacions, organitzacions i moviments culturals de diversos tipus: societats d'amics del país, sindicats agrícoles, cercles i ateneus, etc., que seran el motor de molts dels canvis que s'introduiran a poc a poc en les estructures socials del país. La seua afició a llegir farà que s'escampe l'hàbit de la lectura, i per tant, els llibres i els periòdics, elements que contribuiran a consolidar les idees que faran possible l'assentament de les noves maneres de fer i pensar que porta amb ella la burgesia liberal.

L'exèrcit

El model d'exèrcit de l'Antic Règim entra en crisi després de les guerres contra Napoleó. Primer amb la introducció del nou concepte, provinent de la revolució francesa, del *poble en armes*, que provoca l'aparició de les *Milícies Nacionals*, *Voluntaris reialistes*, *partides republicanes i carlistes*, com a referents de ciutadans que defensen en armes les seues idees. Amb posterioritat, el fracàs del professionalitzat exèrcit francès davant el prussià, va popularitzar el servei militar obligatori que seguia el model alemany.

D'una manera o d'una altra, no sembla que la prestació del servei militar haja tingut molta popularitat entre les classes subalternes. El sistema de quintes - el sorteig d'un de cada cinc homes útils d'una població per anar a l'exèrcit -, i els sistemes de redempció en metàl·lic o per substitució, van acabar per aconseguir que les lleves afectaren sols a les classes més desfavorides. Així que no ens ha d'estranyar la gran quantitat de bans i requeriments publicats per l'ajuntament de Gandia, sobre pròfugs, desertors i gent que no s'ha presentat a allistar-se. Anar a servir al rei era un perill ben real: perill de perdre la vida o, en el millor dels casos quedar contrafet. Les guerres se succeeixen al llarg del segle: contra el francès, els carlistes, a Àfrica, a Cuba, a Mèxic, a les Filipines, a Indoxina..., i anar a una d'elles volia dir o no tornar mai més, o tornar en unes condicions que et convertien

en una càrrega per a la família. Els bans requerint pròfugs i desertors, fan pensar que funcionaven uns mecanismes de solidaritat per intentar amagar els que no s'hi presentaven:

... tots els que donen acollida o amaguen o sàpiguen on hi ha algun desertor i no donen compte a l'autoritat, seran castigats. Els que els descobrisquen, seran recompensats per les autoritats.

cosa que provocava que s'arribara a amenaçar directament als familiars dels pròfugs:

Els pares i mares, i en defecte seu els germans majors dels quintos que deserten o hagen desertat, tant en l'actual quinta com en les anteriors, seran posats presos i conduïts a la capital de la província fins que es presenten els desertors o en posen un substitut.

De la importància d'aquest fet en la vida dels joves de l'època, ens donen fe les oracions que cantaven les integrants de diverses associacions catòliques de dones, quan eixien a demanar pel carrer ajuda per a la seua confraria. La Salve de la Salut, que deia:

Salut senyora, salut reina mia,
salut al malalt, i salut a Maria.

I la del Soldat, que demanaven els qui tenien un fill a la mili, eren les més sol·licitades. La del soldat demanava:

Tiende tu manto de armiño
Madre de los Desamparados,
y cobija con tu manto
a nuestros pobres soldados.

L'origen de bastants festes sembla estar, també, en l'acomiadament dels *quintos* de la resta del poble, quan se'n van al servei militar. Els dies de festa que els hi són dedicats i que encara es conserven en moltes de les festes majors dels pobles; el costum de demanar pels carrers, acompanyats d'algun músic, la voluntat per a contribuir a la festa d'acomiadament que fan abans d'anar-se'n; o la festa dels *locos*, que celebraven els *quintos* al Real de Gandia, que imposaven la seua santa voluntat a tots els habitants del poble durant un dia en el qual manaven ells; o la festa de la Divina Pastora de Barx, en la qual la desfilada dels que estan fent la mili escortant la imatge de la Verge, té l'origen en la festa d'acció de gràcies que li feren pels homes del poble que van tornar sans i estalvis de la guerra de Cuba a finals del segle XIX, en són alguns exemples.

Les associacions

Les relacions socials entre els components dels diversos grups, solen tenir lloc en sentit horitzontal entre els membres d'una mateixa capa social. Uns dels elements d'associacionisme i sociabilitat més important en aquella època, van ser les organitzacions del tipus dels casinos, fonents, cercles, etc., que van muntar les noves classes acomodades en la segona meitat del segle. En ells hi havia una evident marginació social. Per entrar-hi s'havia de pertànyer, habitualment, a una mateixa classe. La divisió dels casinos en liberal, conservador o republicà, denotava més la

separació ideològica entre els membres de les classes dominants, que una altra cosa. Allí, es discutia i debatia sobre les més diverses qüestions de tipus polític i econòmic, i es prenen decisions per a resoldre qualsevol problema, es feien negocis, i es preparaven accions i estratègies per defensar els interessos que representaven.

Es cert que es crearan unes altres associacions de tipus interclassista, tan religioses (congregacions marianes, cercles catòlics, etc.), com seculars (banda de música, caçadors...), però, serà als casinos on més s'influirà en la vida política de la ciutat.

Les classes subalternes, en els seus moments d'oci, aniran a les tavernes i els billars. Les diverses relacions d'aquests establiments que l'ajuntament de Gandia envia al govern civil de València, ens poden donar una idea de quina era la composició de la xarxa de clubs i casinos de la ciutat. A banda de les 12 tavernes i 3 cases de jocs (billars), que hi havia, ens trobarem un llistat on apareixen: el *Círculo Sinibaldista*, fundat en 1897 i que compta amb 129 socis; la societat *la Protectora*, de 1895 i 160 socis; el *Casino Republicano*, de 1897 i 156 socis; i el *Círculo de Agricultura*, de 1894 i 123 socis. En diversos llistats, que arriben fins a 1907, apareixen els noms d'altres associacions, com el *Círculo Demócrata Gandiense*, el *Círculo Conservador*, el *Frutero*, el de la *Unión Católica*, el *Liberal*, la *Unión Industrial y Comercial*, el *Casino de Cazadores* i altres. Són associacions que amb l'objecte de dedicar-se a *la política y el recreo*, com diuen als seus estatuts, agrupen a una bona part de les elits socials gandianes.

Quan els senyors Román, Chaveli, Oltra i altres, funden un casino en 1862, ho fan, segons diuen amb la pretensió de: ... *distraerse en los ratos de ocio. Al efecto hay mesa de billar, juegos de dominó y otros varios, todos lícitos, y periódicos de diversos colores políticos.* El seu reglament intern diu el següent:

1 : Para admitir un socio, el director consultará con los ya admitidos, concediendo o negando su ingreso, según la general opinión de aquellos.

2 : Todo socio podrá presentar en el Casino a cualquier o cualquiera forastero de su clase.

3 : El socio que tenga quejas que producir, por el proceder de cualquier dependiente del Casino, no podrá hacerlo a aquel, sinó al director, tomando este las medidas oportunas respecto al caso.

4 : Para evitar que se quebrante la concordia propia del Casino, de ningún modo se tolerará que se agiten polémicas ni discusiones de política que tiendan a perturbar la armonia, como ni tampoco se consentirán por contrarios a la gravedad y decencia del local, cuestiones personales ni pullas que interesen la delicadeza y la susceptibilidad de alguien, ya sea presente ya sea ausente.

5 : El Casino estará abierto, siempre que circunstancias especiales no lo impidan, desde las ocho de la mañana hasta las once de la noche.

Però a pesar de les al·lusions constants al seu caràcter recreatiu, en el fons, els casinos seran els substituïts de les organitzacions polítiques fins que aquestes es consoliden.

Aquí, els membres d'una mateixa classe social, com denota d'una manera ben explícita el segon punt del reglament que hem esmentat, debatan i discutiran en tertúlia sobre les qüestions més diverses, faran negocis, tancaran tractes, i s'impregnaran ideològicament de les idees del bàndol al qual pertanyen. No hem d'oblidar el caràcter formatiu que tenien aquestes associacions, que no paraven d'organitzar xerrades i conferències per als seus socis, i solien disposar, a banda de la premsa diària, d'una bona biblioteca. El seu funcionament seria semblant al que ens descriu Anselmo Lorenzo en el seu llibre *El proletariado militante*, quan ens parla d'un dels que freqüentava en la seua joventut:

Su único aliciente para las veladas ordinarias consistía en la sala de lectura, donde había biblioteca, diarios políticos e ilustraciones; y en las salas de recreo, con tres mesas de billar y mesas de tresillo y ajedrez.

El elemento inteligente, a derecho del que solo consideraba la sociedad como un centro de recreo, obtuvo en una junta general, que se celebraran mensualmente, sesiones semanales de estudio y controversia sobre temas filosóficos, que se verificaban los sábados, y allí se dieron a conocer muchos jóvenes oradores, exponiendo teorías económicas y manifestando con entusiasmo ideales políticos y de regeneración.

La família

La família és el camp on amb més facilitat es poden conservar tota la sèrie de creences i valors, convencions i

costums socials que li donen una imatge d'homogeneïtat a una cultura. Encara que s'ha de precisar que quan es parla d'homogeneïtat, s'ha de fer en un sentit ampli, de síntesi de relacions interpersonals de diferent tipus, de caràcter harmònic, però, també antagonic, dels diferents patrons de conducta que es creuen en la vida diària.

La família és l'espai on els xiquets aprenen, mentre creixen, les formes de viure de la seua societat; l'espai on les estratègies de producció i reproducció, les relacions de parentesc i solidaritat, les regles que permeten la vida en comú de grups més amplis, es mostren d'una manera més evident. L'àmbit, en definitiva, on l'home viu el seu cicle vital, on realitzarà tota una sèrie d'actes (els ritus de pas: bateig, boda, soterrar), que certificaran el seu pas a través dels diversos estadis amb què les convencions socials dividiran la seua vida: de xiquets a joves, de fadrins a casats, de vius a morts.

La literatura antropològica ens parla, al referir-se als diferents tipus de famílies, bàsicament de dues: la *família nuclear*, en la qual els fills, en casar-se, abandonen la llar paterna per formar la seua pròpia família; i la *família troncal o extensa*, en la que després del matrimoni, els fills i la seua nova família viuen en la casa paterna.

A la Gandia del XIX, el nucli familiar bàsic és el nuclear. Un exemple de la composició de les famílies ens el dona l'anàlisi d'un cens incomplet de 1829, en el que es detallen els habitants de cada edifici d'una zona cèntrica de la ciutat (entre els carrers Santa Clara, el col·legi de l'Escola Pia, i Sant Francesc de Borja, el Raval i algunes de les alqueries que

envoltaven la ciutat). Segons el cens els grups familiars de la ciutat estarien formats per:

Solitaris	27
Famílies nuclears.....	249
Famílies nuclears més parents..	17
Famílies nuclears més criats.....	27
Famílies extenses	28
Altres.....	12

El primer que ens mostra el quadre és que la família nuclear (pare, mare i fills solters), és la unitat familiar bàsica a Gandia. Els integrants d'aquest grup pertanyen en la seua majoria a les classes subalternes de la ciutat. En bastants ocasions, els fills, en contraure matrimoni ocupen una altra planta de l'edifici on viuen els pares, el que fa suposar que, si bé han format la seua pròpia família, continuen mantenint amb ells un fort lligam de dependència, quasi d'assistència personal.

Solidaritat assistencial que es mostra en l'apartat família nuclear més parents. En companya d'un matrimoni i els seus fills, sol viure un dels membres sobrevivents d'un dels matrimonis dels seus predecessors, usualment el pare o la mare de la dona. S'ha de destacar el paper de la dona com a procreadora i educadora dels seus fills, i en la manutenció i atenció del seu grup familiar, sobretot en l'assistència dels vells.

En l'apartat dels solitaris, hi ha un mínim de viudos que viuen a soles (7 casos de 27). La majoria d'ells són solters o rectors. Els quatre casos de vidus amb criats els he datat en

l'apartat: altres. La resta són eclesiàstics amb criats. Suppose que pertanyien a una classe més acomodada que els permetia pagar uns criats perquè els atengueren.

Les classes més benestants formen part dels apartats famílies nuclears més criats i famílies extenses. Encara que en aquest darrer apartat hauria de fer una matisació: quinze dels vint-i-vuit casos són grups que habiten les alqueries que envolten la ciutat, en algunes de les quals arriben a conviure fins a tres generacions d'una mateixa família dedicant-se a la faena del camp. El que fa pensar que hi viuen junts per una estratègia familiar de productivitat i racionalització de les seues forces de treball.

El cicle vital

Xiquets i xiquetes, fadrins i fadrines, homes i dones, vells i velles. L'àmbit familiar és el camp on es desenvolupen els papers que cadascun d'aquests grups té designat dins de la societat, i on es mostren els conflictes d'interès que poden tenir entre ells.

Durant l'embaràs ens trobem amb algunes creences i supersticions relatives a endevinar el sexe de la criatura, a protegir la seua gestació i a procurar un bon part. Per endevinar el sexe del no nat, hi havia diversos mètodes. Es deia que si a una dona prenyada se li doblaven les cames i queia a terra, tindria una xiqueta, si no passava açò, un xiquet. S'assegurava així mateix que si el ventre de la dona tenia una forma rodona, naixeria una nena; si la forma era punxeguda, un nen. El refrany:

Lluna creixent, part diferent;
Lluna minvant, part semblant.

volia dir que si un fill naixia en Lluna minvant, el pròxim seria del mateix sexe; en canvi, si naixia en Lluna creixent, el següent seria del sexe contrari. Així mateix, si es col·locaven unes tisoires amagades sota un coixinet en el cul d'una cadira, i feien que l'embarassada s'hi assegurara en ella sense saber-ho, si en alçar-se les tisoires estaven tancades, tindria un xiquet, si estaven obertes, una xiqueta.

També existia la creença que si el xiquet naixia Divendres Sant, a Pasqua, a Nadal, o el dia de sant Joan, tindria *gràcia*, és a dir, poders especials per a curar, o seria un bon saurí.

Durant l'embaràs la dona evitava les faenes pesades que pogueren posar en perill la seua gestació. Una altra creença, aquesta de tipus supersticiós, era que no podia donar voltes a la mà per a moldre cafè, fer allioli en el llibrell, cabdellar llana i altres accions semblants, per evitar que el xiquet fora ofegat pel cordó umbilical en el moment del part.

Complir els desigs de les embarassades per extravagants que foren era obligat, s'evitava així que els xiquets naixeren amb alguna marca a la pell semblant a allò que havien desitjat sense aconseguir-ho. Es conta un miracle de sant Vicent de Ferrer, que diu que es va trobar amb tres dones prenyades que contemplaven amb desig l'única figa que quedava en una figuera, van demanar al sant dominic que les traguera del compromís; el sant, en un tres i no res, va fer créixer en l'arbre dues figues més, salvant a dos dels xiquets de tenir marques a la pell per culpa d'un desig no satisfet de les seues mares.

Per a tenir un bon part, les dones s'encomanaven a alguns intercessors celestials. Ací solien fer-ho a Sant Ramon Nonat i a la beata Agnès de Benigànim, que era una altra advocada de les parteres; dels intercessors locals, hi havia el costum d'anar a pujar a l'ermita de Santa Anna, i encomanar-se al *beatet* Andrés Hibernón. També solien utilitzar-se relíquies per tal de procurar-se un bon part. Un cordó atribuït a Sant Francesc d'Asís, que es conservava al convent de Santa Clara de Gandia, tenia fama de ser miraculós en cas de parts difícils.

La *comare*, una dona amb experiència en l'assistència a parts, solia ser qui ajudava a les embarassades a l'hora de parir. Després del part la dona quedava en *quarantena*. Durant el temps que s'estava a casa no podia menjar fregits, paelles ni arròs al forn, que es consideraven aliments massa pesats. Bevien quasi exclusivament *caldo de putxero*, que rebia el nom d'*aigua d'amor*. No es podien llavar, pentinar ni anar a missa. Als quaranta dies, la dona eixia per primera vegada de casa, amb el seu fill, per assistir a la *missa de purificació*. En arribar a l'església, al llindar, el rector llegia els evangelis a la mare, la qual, agenollada, sostenia el seu fill i un ciri. En acabar la lectura, el rector passava una cinta pels muscles de la dona i aquesta quedava purificada. A partir d'aqueix moment ja podia eixir de casa amb el seu fill.

La *comare* tenia el privilegi de portar el xiquet a batejar acompanyant al *padrí* i la *padrina*. En eixir de l'església, el *padrí* solia tirar a l'aire, perquè ho arplegaren els xiquets que esperaven a fora cantant la tornada:

*Padrí pollós, padrí pollós,
s'ha mort un gos,
si no tires confitura
morirà la criatura.*

un munt de caramels, dolços i monedes de poc valor. Es conta que hi havia xiquets que portaven paraigües oberts cap amunt per tal de fer-se amb més llepolies i monedes que ningú.

Els xiquets, de ben menuts, eren iniciats en les faenes del camp o dels obradors. L'escola, com ja hem comentat, era una ocupació marginal; en saber llegir i escriure, si s'arribava a saber, prou. Només tenien ocasió, s'incorporaven al mercat del treball. En els diccionaris de la llengua espanyola editats des de 1726 fins a la primera meitat del segle XIX, es deia, en parlar de la *niñez*, que era: *la edad de los niños hasta los siete años*. Els gremis marcaven l'edat de dotze anys perquè es poguera entrar a treballar d'aprenent. En la primera llei en la qual s'intenta la protecció del menor, la de 1873, es diu que els xiquets i xiquetes menors de deu anys no poden treballar. Tot açò ens pot donar una idea de quina devia ser l'edat a què començaven a treballar els fills de les classes més desfavorides.

Si fem cas dels bans i ordenances que edita l'ajuntament de Gandia al llarg del segle, veurem que els més menuts sembla que es dediquen més a vaguejar i jugar que a assistir a l'escola. Es persegueixen i prohibeixen coses com tirar pedres i coets, trencar fanals de l'enllumenat públic; *el que ho faça ho pagarà i si són molts els que ho han fet, ho pagaran entre tots*, diuen els bans. Així com els jocs de pilota, sambori,

canut, pic i pala, i altres. La persistència dels bans en el temps, ens fa pensar que no devien tenir molt d'èxit en les seues recomanacions.

L'aprenentatge el rebien dins de l'àmbit familiar: les formes de treballar, les pautes socials que havien de saber utilitzar per raó de la seua edat i sexe, l'ús del temps lliure, la manera de sentir i interpretar el món que els envolta... tot açò se'ls inculcarà a través de la seua família.

La discriminació que patien les dones en aquella societat, es posarà de manifest en aquest procés educatiu. L'educació que rebien en l'escola ja reflectia perfectament el paper social que tenien designat. Mentre que els xiquets s'ensenyaven a llegir, escriure i comptar, a les xiquetes se les ensenyava a pregar i a fer labors *pròpies* del seu sexe, com ara cosir, bordar, fer calça, etc. En una reglamentació sobre expòsits (fills sense pares coneguts), de 1796, es preveia que:

Los niños deban ser instruidos en los rudimentos de la religión y primeras letras, y dedicárselos a las artes o a la agricultura según su inclinación o aptitud.

En canvi les xiquetes, a banda de la religió haurien d'aprendre les labors *pròpies* del seu sexe fins que es pogueren casar o posar-se a servir en alguna casa benestant.

En la religió, aquesta discriminació és més evident encara. En els llibres religiosos de l'època es diu sense manies que: *La mujer casada ya no es dueña de si misma, preciso le es contentar al marido, ocuparse de los hijos y llevar el gobierno de la casa;* mentre es recomana a l'home que: *no tiene que*

despreciarla, porque es compañera inseparable, pero hay que dirigirla como inferior, y sufrirla con paciencia.

Aquesta visió negativa i interessada de la dona, que intenta justificar el seu caràcter de grup dominat i marginal, estava introduïda en totes les capes socials. El que s'esperava d'elles es pot veure reflectit en una composició que va fer un caixista de la impremta on s'editava *La Revista de Gandia* en 1889:

La niña debe saber Coser, Cocinar, ser buena. No ser ociosa. Hacer buén pan. Ahorrar la ropa. Ser viva y alegre. Evitar los enredos. Guardar un secreto. Dominar su genio. Cuidar los enfermos. Leer; más no novelas. Hacer mucho ejercicio. Pasar sin tener criada. Tener la casa muy limpia. Ser el encanto de la casa. Ver un ratón sin miedo. Limpiar las telas de las arañas. Respetar siempre a la vejez. Vestirse muy modestamente. Tener gran cuidado con el bebé. Ser el apoyo y fuerza del marido. Casarse con quien tenga mérito real. Ser en todos los casos mujer fuerte. Llevar un calzado que no hiera los pies.

No es pot resumir millor el paper que tenia reservat la dona en aquella societat. És de destacar el seu paper, en una societat que tenia poques entitats de caràcter assistencial, de *cuidar* els malalts i vells. La dona sembla estar destinada no sols a tenir cura dels seus fills, sinó a fer-se càrrec dels seus progenitors quan aquests siguen grans i ja no es pugen valer per ells mateixos.

La resta ja és una qüestió de domini i submissió vers l'home. La imatge tòpica que s'utilitzava per a justificar el control dels homes sobre elles: que eren inferiors, que no

dominaven el seu geni i es posaven en embolics, que xerraven massa, que alçaven de seguida el to de la veu, semblaven estar destinats a evitar qualsevol intent, per part d'elles, a revelar-se contra el paper que hi tenien designat. En uns versos dedicats a un amic que es casa, que publica Rafael Cabadés, un col·laborador de *La Revista de Gandia* :

*Ací es veu una parella
que fa poc que són casats,
estan molt enamorats
tant ella d'ell, com ell d'ella.
Tot és "dicha", tot gosar!*

*Ací va el mateix subjecte
que fa un any que és casat,
i pareix que està enfadat
al fer cara de respecte.
Ella plora en ràbia tal
que ell no gosa parlar!*

*Ja en tenim dos, va el tercer.
Fixa't que l'escena és bona,
l'home li pega a la dona
per viure sense un diner.*

s'hi veu la desvaloració que té la dona, que augmenta segons ho fa la seua edat. Als homes se'ls reconeix que, amb l'edat, poden assolir experiència, coneixement i poder. En el cas de la dona la desvaloració del seu paper i el control que s'intenta tenir sobre ella és més fort a mesura que té més anys.

L'edat la pot convertir en un interlocutor més perillós, així que s'intenta que passe de ser una menor susceptible de ser tutelada i dirigida a convertir-se en una vella histèrica i manifassera. El tòpic de la sogra, pot ser, té el seu origen en un intent de justificar el que acabe d'esmentar. Mirem si no com acaben els versos que he esmentat:

*Tapa prompte la llanterna
que és d'una sogra el retrato,
és l'autora dels embulls,
i procura tu apartar-la,
perquè és ceba que al tocar-la
ploren de seguida els ulls.*

Una *Observación de las mujeres y probabilidades que tienen de casarse*, publicada en la mateixa *Revista de Gandia*, ens pot ajudar a veure de quina manera es veu el transcurs del cicle vital de les dones, per part dels homes. L'observació, publicada en forma de taula, diu, que la probabilitat que tenen les dones de casar-se segons la seua edat és la següent:

Dels 15 als 20 anys, un 14%.
Dels 20 als 25 anys, un 52%
Dels 25 als 30 anys, un 18%
Dels 30 als 35 anys, un 15%
Dels 35 als 40 anys, un 3. 3/4 %
Dels 45 als 50 anys, un 3 3/8 %
Dels 50 als 55 anys, un 2 2/5 %
Dels 55 als 60 anys, un 1 1/4 %

Si ultrapassen aquesta edat, que abandonen tota esperança. I en conseqüència, les dones segons la seua edat, pensen en:

Als 4 anys, en dolços. Als 9 anys, en la primera comunió. Als 13 anys, somien dia i nit amb el seu cosinet. Als 18, en casar-se. Entre els 25 i els 30, si encara estan solteres, passen llista de tots els viudos joves o de tots els vells acomodats, per veure la manera de lligar-los. Als 35, es preocupen de les primeres canes. Als 40, es desmaiien en descobrir la primera arruga. Als 45, si encara són fadrines, es tornen enemigues del gènere humà. Als 50, pensen en vestir sants. Als 65, en el caldo de gallina i la xocolata sense farina. Després dels 65, no pensen, són una mania.

Tot açò, al capdavant, no devia deixar de ser un discurs ideològic per tal de justificar el domini d'un grup (el dels homes), sobre un altre (el de les dones), per raó de la seua diferència de sexe. En la realitat, les dones, sobretot les que pertanyen a les classes subalternes, juguen un paper importantíssim tant en l'àmbit domèstic, com en el del mercat de treball. Des de ben menudes ajuden a les faenes de la casa, després treballaran en els camps i els magatzems de fruita, o com a venedores ambulants dels excedents de l'explotació familiar, pensem en les venedores del mercat setmanal, en les pescateres del Grau, en les venedores de gambetes de les marjals, o en les dones del barri del Calvari de la Vall de Tavernes, que venen les granotes que agarren en les marjals pels pobles del terme. Les dones cuinen, pasten, cusen, netegen... i a més: caven, cullen, tixen, o treballen encaixant fruita als magatzems, com qualsevol home.

I són les transmissores del saber popular en un sistema cultural que, no ho oblidem, realitza aquest traspàs de saber en el si de la família. Els jocs infantils, les cançons de bressol, les pregàries, les rondalles, les maneres de cuinar, la forma de vestir, les formes i fórmules per a curar, els refranys, les endevinalles, les danses, les cançons... són els canals de transmissió que gasten per a passar aquesta informació les generacions més joves. Viuen una cultura dominada per l'oralitat, en la qual s'utilitzen fórmules mnemotècniques en forma d'històries, imatges, frases fetes, versets i endevinalles que es poden reproduir fàcilment en la memòria i que, pel tant, són essencials per aprendre els coneixements que es volen transmetre.

Les dones a més, solien relacionar-se entre elles a banda dels homes, en uns espais que hi tenien adjudicats i que semblaven vedats al sexe contrari. L'intercanvi d'informacions del que passava al poble, al carrer o al barri, ajudaria a controlar socialment qualsevol tipus de conducta considerada desviada per les convencions socials (*digues-li una cosa a una dona i serà com dir-ho al pregoner*, diu la dita). El costum de *fer barrets* (xerrar) a la porta de la casa, al forn, als llavadors (*al forn i al riu tot es diu*), o al mercat (*dues dones i un "pato", mercat*); o formar part d'associacions de tipus religiós (*clavarieses, filles de Maria...*), els donava l'oportunitat d'estar juntes en uns espais que els eren reservats. Allí intentarien, amb el mètode que hem comentat, mantenir l'homogeneïtat moral que regulava la convivència del grup al qual pertanyien. En bastants ocasions, les dones serien les primeres a conservar els *valors* d'un sistema que les oprimia.

Abans de casar-se, molts joves havien d'anar a complir amb el servei militar, amb tots els problemes que Això els ocasionava i que ja hem comentat. Mentrestant, tenia lloc el festeig. Alguns llocs determinats on s'eixia a passejar, les festes i balls, les romeries, eren alguns dels llocs on es podia conèixer el futur nuvi o núvia. El festeig solia iniciar-se a partir dels quinze o setze anys. Hi havia una sèrie de pràctiques endevinatòries, que solien fer-se la nit de Sant Joan per part de les fadrines, per saber amb qui es casarien i com seria el seu matrimoni. Com ara deixar davall del llit tres cacaus: un sencer, un mig pelat i un altre fallat. A mitjanit, posaven la mà sota el llit i treien un dels tres. Si era el sencer, tindrien un matrimoni feliç; si era el mig pelat, la felicitat no seria completa; si treien el fallat, farien un matrimoni desgraciat. La prova de l'ou els revelava l'ofici del futur espós. Tiraven la clara d'un ou en aigua, el deixaven a la serena, i l'endemà de matí, segons la forma que havia pres sabien amb qui es casarien. Si tenia forma de barca, mariner; si de taula, escriptent; si de martell, fuster; si d'aixada, llaurador... com deia una cançoneta satírica de l'època:

*Trenquen un ou de gallina
i el remenen amb el dit;
veuen un home en camisa
que ha de ser el seu marit.*

Els joves solien anar a la finestra o a la porta de la casa de les fadrines a parlar amb elles. Quan els pares estaven convençuts de les bones intencions del jove, el deixaven entrar en casa. A partir d'aquell moment,

els nuvis patien una vigilància constant per part dels familiars de la jove, que era acompanyada, si havia d'anar amb ell a algun lloc per una dona de confiança, que rebia el nom de *carabina*, o de *dona bona*.

Si es trencava el festeig abans de la boda, els amics del nuvi ho celebraven amb un ritual que rebia el nom de *crema de l'albarda*, o *encendrà*, i que consistia a fer una foguera davant de les portes de la casa de la núvia, i amb les seues cendres fer un solc que anava fins a la casa d'ell. Amb la qual cosa tot el món sabia que s'havia trencat el compromís.

Quan estaven a punt de casar-se, tenia lloc la cerimònia de la *demanà*. Es feia en casa de la núvia. Allí anaven els pares del nuvi i es decidien els dots de la parella. Habitualment la dona hi posava l'aixovar (la roba de parament de la casa), i l'home els mobles.

La pressió social sobre els que no complien les normes acceptades per la majoria solia provocar situacions sagnants per als infractors. Les bodes de vidus amb dones més joves que ells eren unes d'aquestes situacions. Els més joves solien organitzar-los les *esquetllades*, anant a fer una gran cridòria amb pots i altres objectes de llauna davant de sa casa, tirant-los pedres a les portes, obligant-los a penjar un cobertor al balcó, o acompanyant-los sota un pal·li fet amb sis pals i una manta, quan anaven a l'església.

Després de les noces, formaven una nova família i continuaven vivint el seu cicle vital tal com ho havien fet els seus pares. Treballant des de bon matí a poqueta nit en els camps, els obradors o els comerços, i anant a les tavernes a comentar les incidències del dia mentre jugaven una partida de cartes o de xamelo, i bevien un got de vi o d'aiguardent.

Així aniria transcorrent la seua vida fins que morien. Amb els rituals propis de la mort, els acomiadaven quan passaven a millor vida. Els soterrars eren una manifestació de dol i emoció per part dels familiars i amics del difunt. Generalment s'habilitava una habitació de la casa per vetllar-lo abans de portar-lo a l'església, per fer les cerimònies religioses, i al cementiri. Alguna gent era amortallada amb hàbits monàstics per a ser soterrats. Era una pràctica habitual fins a la meitat del segle XIX. L'hàbit dels franciscans era dels més demanats. Si moria un xiquet, les campanes no tocaven a mort, sinó el *toc de l'albat*, que era més festiu, ja que es pensava que un nou angelet arribava al cel. El taüt solia ser de color blanc, i en compte d'acompanyar el sentiment, es donava *l'enhorabona de l'àngel*. A la nit es feia festa a la casa, perquè com ja hem comentat es pensava que el difunt havia anat directament al cel.

Així vivien els nostres avantpassats en el segle XIX, una miqueta a la manera *stendhaliana* que he comentat en la introducció. Evolucionant a poc a poc, canviant d'usos i costums quasi sense adonar-se'n, perquè la pervivència d'allò que es creu tradicional, és inseparable a la seua capacitat per canviar, per transformar-se, per adaptar-se a unes noves condicions de vida.

Les creences i la religiositat

L'univers de les creences i la religiositat populars és polisèmic. No sols està relacionat amb el món sobrenatural, també amb l'econòmic, el social, el lúdic i el de la salut. Quan

parlem de religió hauríem de diferenciar dos aspectes d'ella: el seu corpus de creences i tota una sèrie de pràctiques de vegades no molt ortodoxes, que segueixen molts creients. El mateix podríem dir, per exemple, de la medecina. La religió i la medecina *oficials*, la realitzen persones que estan autoritzades, a les que se li reconeix *poder* per impartir-les: el sacerdot i el metge. Ells *saben*, han estat preparats per practicar-les, coneixen els rituals i els mètodes per curar ànimes els uns i cossos els altres. però de vegades, persones devotes, ciutadans normals, que no es diferencien de centenars de conciutadans seus, no dubten en buscar respostes als seus problemes fora del que marca l'ortodòxia, en pràctiques religioses i medicinals que són qualificades, pels qui posseeixen el monopoli de la seua pràctica *oficial*, com a supersticions o curanderisme.

Per què passa açò? Crec que quan els estaments oficials no poden resoldre un problema, es recorre, com la cosa més natural a la mediació directa d'éssers sobrenaturals o als curanderos i les persones que posseeixen la *gràcia*. I açò no suposa, en la mentalitat de la gent, pensar que se n'han eixit d'allò que es considera ortodox, i que per a tot el món són unes altres manifestacions del mateix fenomen religiós i mèdic. No s'ha de deixar de creure ni en la religió, ni en la medicina oficial per tenir aquestes creences o recórrer a unes altres pràctiques per curar-se, Això és, simplement, l'altra cara de la mateixa moneda.

Recórrer a salms i oracions màgiques i relíquies; buscar la intercessió directa d'éssers sobrenaturals (sants i beats) per resoldre problemes; són pràctiques que podríem inserir directament en allò que anomenem la religiositat popular. El

devot es posa en contacte amb el món sobrenatural directament o bé a través de persones que no estan autoritzades per a fer-ho: gent com ells que coneixen les oracions miraculoses perquè els les han transmès en dies assenyalats (dijous o divendres sants), o les que per haver nascut en Nadal, Divendres sant, Pasqua o en el dia de Sant Joan, posseïen la *gràcia*, un poder que rebien directament de Déu. També rebien aqueix do els qui naixien de peus, amb *camiseta* (envoltats amb el sac amniòtic), o ploraven i parlaven en el ventre de sa mare. Aquestes persones podien ser uns bons *saurins* (especialistes en descobrir pous i corrents d'aigua subterranis), o uns bons curanderos.

Entre el XVIII i el XIX, es forma la llegenda i assoleixen la seua *fama miraclera* la majoria dels personatges i imatges més venerades i seguides pel poble quan practica la seua religiositat. El popular *beatet* Andrés Hibernón, a Gandia, el cordó i l'oli del qual han estat utilitzats per resoldre mil i un problemes dels fidels. Sant Nicolau del Grau, o Santa Anna, a les ermites dels quals s'ha anat, des de sempre, a demanar favors. Així com a Sant Blai de Potries per a procurar-se la salut de la gola. O imatges com les de la Mare de Déu de la Font de Vilallonga, que va ser trobada en 1712 remuntant les aigües del riu d'Alcoi, i que des d'aleshores a salvat el seu poble de sequeres i epidèmies; la de la Mare de Déu Blanqueta del Grau de Gandia, que va ser trobada per un capità en aigües de la Mediterrània a prop de Barcelona, i que va intentar deixar en les esglésies de tots els ports on atracava sense aconseguir-ho, perquè la imatge tornava sempre al seu vaixell; fins que va arribar al Grau, on es va quedar per a sempre. Els pescadors i mariners del Grau

portaven sempre una reproducció de la imatge amb ells que, asseguraven, els protegia de tots els perills de la mar.

N'hi havia d'altres, com la del Crist Vellet de la Font d'en Carrós, que asseguruen que fou portat al poble per uns peregrins que van demanar posada al rector i que van desaparèixer a la nit deixant la imatge a l'església; El Crist de Palma, que fou nomenat protector i alcalde perpetu del poble per la seua intervenció miraculosa en la passa de còlera de 1885, i que ja havia salvat al poble d'altres epidèmies, com la pesta de 1828, o les de còlera de 1832 a 1834, i sequeres, com la de 1877, quan va fer ploure tant durant la nit de Sant Pere d'aqueix any, que durant un munt de temps la diada va ser recordada com el *diluvi de sant Pere*.

A Potries, es venerava, a banda de Sant Blai, el Crist Vellet, una imatge que havia estat propietat d'uns veïns que van morir d'una malaltia contagiosa, i que quan es cremaven les seues pertinences, va ser salvada del foc per un quincaller de Caravaca que la va col·locar en una capelleta junt el darrer casalici del calvari del poble. Asseguren que, durant l'epidèmia de còlera de 1885, aterrits per la mortaldat i no quedant-los sants a qui encomanar-se, els veïns van baixar la seua imatge en processo. Ningú més va morir i el poble, impressionat, li va construir l'actual ermita que hi ha a dalt del calvari i, des d'aleshores, celebra durant les festes la seua tradicional baixada i pujada. A Ròtova hi ha una gran devoció per la imatge de la Verge de la Salut, que va salvar de la mort en 1752, a la comunitat de frares que ocupa el convent de Sant Jeroni.

Recórrer a curanderos i altres remeis medicinals alternatius, seria una pràctica habitual dels membres de les

classes subalternes al llarg del segle XIX. Es demanaven consells i remeis des de les dones especialitzades en alguna malaltia concreta, per exemple, les trencadores d'enfits, fins als especialistes que sabien curar ossos i tendons.

Les trencadores d'enfits eren nombroses a la comarca. El seu procediment per a tallar-lo era bastant semblant en tots els llocs. La dona recitava una oració que li havia *passat* una altra dona en dijous o divendres sants, i mesurava amb un mocador el malalt durant tres dies, al cap dels quals aquest ja havia *trencat* l'enfit i es curava. Per a altres malalties sense importància, hi havia un munt de remeis casers: des de prémer una moneda de coure sobre un bony quan alguna persona se'n feia un, fins a posar-se una clau de les antigues a la nuca, quan els hi eixia sang del nas. Hi havia també un gran coneixement de l'ús curatiu de les herbes en forma d'emplastres i infusions. L'estrenyiment, els mals de panxa, els mals de cap, els constipats i les irritacions de la gola, és a dir, les malalties més comunes tenien el seu remei en l'ús d'herbes i plantes: la substància d'arròs per al mal de panxa; l'herba pucera o plantatge per a fer glops contra les infeccions de la gola o per tallar les hemorràgies; el rabet de gat per a desinfectar ferides, fer glops o rentar els ulls malalts, i, en infusió com a digestiu i contra les úlceres; el romer, el timonet, la pebrella, l'all... i un munt més de plantes i herbes formaven part d'aquesta mena de farmàcia alternativa que gastaven els nostres avantpassats.

Les festes

Una cultura no és un bloc homogeni d'idees i pràctiques materials. Al seu si, hi solen conviure les més diverses formes culturals; formes que bastant sovint no són més que manifestacions complementàries d'un mateix fenomen, ja ho hem comentat en parlar de les creences. Fins a l'arribada de la il·lustració, tota la societat compartia un mateix corpus de creences. Les autoritats, en les seues celebracions oficials, on es mostrava d'una manera simbòlica l'ordre social existent, en el que cadascú ocupava el lloc que li corresponia, i on es mostraven sense manies les desigualtats socials i jeràrquiques, toleraven en les *llibertats fictícies* que la cultura de les classes subalternes generava; una miqueta de solta i fals igualitarisme, que a la fi, no venia més que a enfortir i garantir l'ordre social real.

Les solemnitats amb les quals, la ciutat de Gandia celebra la tornada del rei Fernando VII, en 1813, poden donar una idea del que vull dir. Per una banda les autoritats munten una festa al·legòrica en la plaça de l'ajuntament per alliçonar ideològicament el poble:

A las nueve y media de la noche, formado y sentado el ayuntamiento de farsa, se presentó encima de la mesa un niño con figura de ángel con una espada en la mano y en la otra la constitución (de Cádiz). De improviso, arrojó esta al suelo con el mayor desprecio, e inmediatamente fue arrebatada por dos figurados demonios, que no satisfechos bastante de que estuviese en su poder, la pusieron en la boca de dos horribles serpientes que aparecieron en el

mismo tablado, las cuales, como ministros infernales, volaron con ella por los aires, dejándola caer desde lo alto en la misma plaza, donde fue cogida por el demonio que la arrojó furiosamente en la hoguera en donde al instante se consumió, reducida a pavesas i cenizas como merecía. En ese momento las campanas de la torre de la Colegiata, con toques serios y melancólicos hicieron señal de su muerte y entonces y en una repentina metamorfosis, resonaron al vuelo con dulce y alegre música, rompió la orquesta y se descubrió el retrato de S. M. el Rey.

Juntament amb aquesta representació, preparada per les autoritats i d'un evident caràcter apologètic, el poble, per la seua banda va muntar un ajuntament de farsa que: ... *acompañado de vegueros y zurradores paseó por todas las calles de la ciudad convidando al pueblo a la fiesta. Al dia següent, a més: ... un numeroso gentio lleno de júbilo, paseó por toda la ciudad al mayor de los tiranos de todos los tiempos, el pérfido Napoleón, que montado caballero en su pollino, precedido de una infinidad de muchachos con escobas, fue conducido a una pira de leña y quemado públicamente.*

Encara podien mesclar-se les manifestacions oficials i les populars. De fet, el poder utilitzava aquestes per alliçonar el poble. Estic segur que els elements que es van gastar a la plaça per a fer l'al·legoria, (dimonis, dracs, angelets) serien els mateixos o semblants als que es traurien en altres festes oficials, com ara la de Corpus o en Nadal. L'ajuntament de farsa, els xiquets que imiten els soldats desfilant amb graneres, les botargues, el ninot que representa Napoleó muntat en un burro i cremat en una foguera... pertanyen a l'univers festiu

popular, a les festes del tipus dels carnestoltes, que representen allò que és profà, viu, igualitari.

L'evolució de les festes al llarg del segle XIX, ens mostrarà com canviarà aquesta manera de fer. A principis de segle les festes importants eren la de Corpus, la setmana santa i les festes patronals. En elles es realça la importància del vèrtex de la piràmide social: les autoritats civils i eclesiàstiques presideixen les seues celebracions des d'un cadafal que es munta en la plaça major; assoleixen un paper destacat els predicadors, que a la fi, amb les seues prèdiques no faran més que justificar l'ordre establert; i es tolera la presència de les manifestacions populars, però, sempre dins d'un ordre. Els gremis, on estan representats els diversos oficis de la ciutat, des dels llauradors als platers o els espardenyers, s'encarregaran de mostrar aqueixes manifestacions festives, integrant-les dins de les cerimònies oficials: les processons i les cavalcades.

Així veurem com durant tot el segle XIX, per anunciar qualsevol festa, eixia al carrer un ajuntament de farsa format per joves de la ciutat que eren acompanyats, unes vegades per homes disfressats de botargues (éssers que amb robes estrafolàries i porres de tela o paper, que es dedicaven a perseguir i colpejar els transeünts); unes altres pel *capellà de les roques* (una còpia del que a València anuncia la festa del Corpus), muntat en el seu cavall; i altres per una banda de trompetes i tambors. Es passejaven per tots els carrers de la ciutat imposant l'ordre del seu desordre. Durant tot el dia manaven ells: bevien i menjaven fent-se convidar a la *força*, canviaven d'una manera absurda les peses, mesures i vares dels comerciants, imposaven multes i tancaven a la gent a la

presó pels motius més inversemblants, com ara per treballar a qui treballava, i per no fer-ho a qui no; per anar a peu a qui no anava muntat, i per anar muntat qui no anava a peu. Després de tot no feien més que anunciar que s'acabava el temps quotidià, el temps *normal*, i s'anava a entrar en un altre *d'extraordinari*: el de la festa, en el qual les coses no eren com les de cada dia. Pot ser que aquest ajuntament de farsa fos el que quedava d'alguna celebració del tipus de les *festes de bojós* que se celebrarien en èpoques anteriors, i l'origen, alhora, de la comparsa del *Tio de la porra*, que desfila hui en dia complint les mateixes funcions, anunciar l'inici de les festes, que tenia aquell ajuntament de farsa que muntaven els nostres avantpassats.

També devien mostrar les seues danses, comparses, entremesos i al·legories en les processons i desfilades de les festes. En diverses relacions publicades al llarg del segle, descriuen com els gremis muntaven per a les festes, quadres sacres com els de *les dotze mil verges; Sant Joan Baptista i la bella Judit; Adam i Eva; una desfilada d'àngels...* o profans, com *una justa de cavallers medievals; una desfilada de moros; una representació de les quatre parts del mon; comparses de llauradors, de contrabandistes, de cavallers vestits a la manera del temps de Sant Francesc de Borja...*; o feien desfilcar carrosses que pagades pels gremis de forners, sabaters, moliners i ferrers, repartien: ... *panecillos, zapatillos, harina y varios juegos y niñerías de hierro, que la gente recogía con mucha avidez*. Les danses però, era on més es lluien. Les danses tradicionals, rituals i processionals, estaven presents en totes les festes. Danses que es feien en senyal d'adoració, lloança o simplement com a motiu ornamental

d'acompanyament en les processons i cavalcades festives. Solien ser acompanyades per la dolçaina i el tabalet, cosa que suposava la presència d'un professional o bon aficionat en la seua preparació i execució. A Gandia, per exemple, el religiós Andrés Noguera menciona com en 1871... *el acreditado dulzainero de la ciudad Tomás Marzal Bonet, cuya fama es proverbial, formó once comparsas*, o grups de dansadors, cadascuna amb la seua dolçaina i tabalet, per a participar en la cavalcada que es va organitzar per les festes patronals. Els grups interpretaven les danses de *nans*, de *pastoretes*, de *calderers*, de *mariners*, de *dimonis*, de *llauradores*, de *turcs*, de *gitanes*, de *pastorets*, de *llauradors*, i de *jardineres*. Aquestes danses són les que se solen mencionar, juntament amb la *dansà de Gandia*, en els documents que parlen de festes al llarg del segle. La de *nans* era original de la processó de Corpus i la ballaven els caps grossos; en les de *llauradors* i *llauradores*, anomenades així segons siguen ballades per xiquets o per xiquetes, els intèrprets s'acompanyaven de panderetes i castanyoles; en les de *pastorets* i les de *pastoretes* anaven vestits de pastor amb garrot i sarró, solien utilitzar arcs florals en interpretar-les; les danses de *calderers* i de *mariners*, eren danses d'oficis, en les quals s'imitaven actituds i maneres de les activitats que es representaven; la de *turcs*, era la dansa de *cavallets* que eixia pel Corpus.

En les festes, els carrers eren engalanats amb lluminàries, banderoles i garlandes, enramades i fanalets a la veneciana. I en elles no faltaven els jocs de carrer, les partides de pilota, la solta de vaquetes i bous i la pólvora en forma de coets, traques i castells de focs artificials.

A poc a poc, a mesura que desapareixen o canvien les antigues institucions i els gremis i oficis, aquesta concepció de les festes anirà variant. La nova mentalitat de les classes dominants, filla de la il·lustració, començarà a oblidar-se de la cultura i les creences que compartien amb les classes subalternes i a qualificar-les de supersticions pròpies de gent ignorant. Les elits socials començaran a muntar les seues festes d'una manera diferent, més d'acord amb la seua nova manera de viure i veure la realitat, les noves formes de relació social entre classes.

Començarà a imposar-se el concepte de *privacitat*, i les classes benestants desapareixeran dels carrers en les festivitats i començaran a celebrar-les en les seues cases i casinos privats. On organitzaran reunions privades i balls a imitació dels que es feien a la cort reial. La moda comença a introduir-se a València al segle XVIII, i d'allí s'escamparà a la resta del país. Al segle XIX ja serà un costum totalment consolidat. És el que passa en els carnestoltes, les classes més acomodades celebren festes i balls privats on llueixen disfresses espectaculars i luxoses i, alhora, critiquen les celebracions populars que es fan als carrers qualificant-los de salvatges i propis de Rif. A les festes patronals s'elogia la sumptuositat de les festes que s'organitzen en Cercles i Casinos, mentre es critica ... *eixa fira boba per la que la gent sospira, de barracons, del circ i dels cavallets*.

Així és com va anar perdent importància la festa de Corpus; com va desaparèixer la *Visitatio*, el drama litúrgic atribuït a Sant Francesc de Borja al voltant del qual girava la Setmana Santa de Gandia; com van davallar moltes festes de gremis i de carrers. Apareixeran noves celebracions que

s'adaptaran millor als nous temps que corren, com ara les Falles, que començaran a plantar-se a Gandia a les acaballes del segle; o les que comencen a celebrar-se amb un nou talant, com ara la Setmana Santa amb l'aparició de les noves germandats. Mentrestant moltes de les manifestacions populars que es *resisteixen* a desaparèixer, seran perseguides, criticades i sancionades per les classes dominants a través dels seus òrgans de poder i d'opinió.

En la premsa de Gandia de les darreres dècades del segle, es poden trobar una sèrie d'articles que ataquen aquestes celebracions: *... el carnaval se halla en decaimiento, han sido contadísimas las máscaras que han salido a la calle. (...) la afición a disfrazarse ha desaparecido. (...) va desapareciendo la afición a las bromas soeces y las mascaradas ridículas. (...) únicamente de las ocho a las nueve de la noche recorren en los tres días de carnaval, la calle Mayor, una veintena de máscaras a lo sumo, en su generalidad labradores.* L'ajuntament, per la seua banda, prohibeix algunes de les manifestacions de carnestoltes amb bans com els següents:

Desde las seis de la tarde a las siete de la mañana, se prohíbe que nadie lleve la careta puesta por las calles y plazas de esta ciudad. Los que se dirijan a los bailes deberán ponerse la careta en la entrada del salón y quitársela rápidamente a la salida del mismo.

Se prohíbe que desde el toque de la primera oración hasta las siete de la mañana, ninguno pueda llevar máscara por las calles y plazas de esta ciudad. Por la misma orden se prohíbe que se persiga a los perros o se les arroje a lo alto por medio de cuerdas.

Es permeten actes que són considerats de *bon gust*, com ara els balls de disfresses benèfics que, segons diu *El Litoral*, un setmanari de l'època: ... *tanto instruyen como deleitan*; i es persegueixen i es qualifiquen de *mal gust*, ridícules, grolleres i pròpies de pobles per civilitzar, les manifestacions populars: les màscares i disfresses pel carrer, l'ús del foc i de la pólvora (els coets borratxos són constantment prohibits en els bans d'aquells anys); les *veus fingides*, persones que amagades en la foscuria, critiquen a les nits de carnestoltes allò que consideren censurable de veïns i autoritats; la crema de ninots que representen personatges criticables a ulls del poble; perseguir i mantejar gossos... activitats pròpies de l'esperit carnavalesc que tenien moltes de les celebracions festives de les classes subalternes.

A la fi, van perdurar en el temps aquelles manifestacions que van mostrar més capacitat per adaptar-se als nous temps que corrien. Des de les que s'inserien dins del cicle festiu agrícola, com la benedicció d'animals per Sant Antoni, o la festa de les creus de Maig, quan es beneïen els termes i els cultius per protegir-los de qualsevol mal; als focs rituals de la nit de Sant Joan, la salpassa, o la benedicció de palmes el Diumenge de Rams; que en un món que encara patia les conseqüències d'una sèrie de malalties i epidèmies, tenien la funció de protegir i purificar les cases, animals i eines dels llauradors. Així com tota una sèrie de maneres de treballar, d'observar el món, de preparar els menjars, de ballar, dansar i cantar, de dir i aplicar refranys, frases fetes i dites, de relacionar-se amb els que manen, de procrear, criar i educar els fills... que no tenen cap sentit si les observem com a fenòmens aïllats, com a manifestacions

singulars i invariables d'una pretesa *cultura tradicional*, com a mostra del tarannà d'un poble que mai no canvia, com a signes d'una identitat immutable, és a dir com a *folklore* en el mal sentit de la paraula; i no com ho hem intentat fer: com a manifestacions de les formes de vida d'un grup humà, que crea i transforma el seu entorn a partir de les seues experiències, d'una sèrie de valors, costums, normes, ritus i creences que reflecteixen la seua manera de viure i veure el món i de relacionar-se, sempre d'una manera dialèctica i canviant, amb les altres capes socials que componen l'estructura social que els ha tocat en sort en un temps i un espai molt determinat: la Gandia del segle XIX.

BIBLIOGRAFIA I FONTS DOCUMENTALS

BIBLIOGRAFIA

ARDIT, MANUEL. *Revolución liberal y revuelta campesina*. Ariel. Barcelona 1977.

BLASCO, RICARD. *La insolent sàtira antiga*. Ajuntament de Xàtiva 1984.

CAVANILLES, ANTONIO JOSÉ DE. *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del reyno de Valencia*.

CAMARENA, JOSÉ. *De la historia de Oliva y el Rebollet. Iniciación a la historia de Oliva*. Publicaciones del ayuntamiento de Oliva 1988.

COSTA, JOAQUÍN. *Oligarquía y caciquismo*. Alianza editorial. Madrid 1978.

DÍEZ RODRÍGUEZ, FERNANDO. *Prensa agraria en la España de la Ilustración*. Ministerio de Agricultura. Madrid 1980.

FAUS POLOP, JOSEFA. *Estudio etnográfico de Ròtova*. Tesis de llicenciatura de la Universitat de València. Inèdit. 1978.

FERNÁNDEZ, VALENTINA Y LORENZO, LUÍS. *El niño y el joven en España. (Siglos XVIII-XX)* Anthropos. Barcelona 1989

FONTANA, JOSEP. *Formación del mercado nacional y toma de conciencia de la burguesía*. Ariel. Barcelona, 1975.

FONTANA, JOSEP. *Nacimiento del proletariado industrial y primeras etapas del movimiento obrero. Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*. Ariel. Barcelona 1978.

GARCIA FRASQUET, GABRIEL. *Un casament en Potries o casar-se per interés*. CEIC Alfons el Vell. Gandia 1987.

GIRALT, EMILI. *Las transformaciones agrarias*. Barcelona 1983.

GONGA, JOSEP ENRIC. *Les festes de la Safor*. Colomar editors. Oliva 1990.

GRAU BONO, VICENTE. *Topografía médica de Tabernes de Valldigna*. Alzira 1927.

FRANCO, VICENTE IGNACIO. *Descripción política, civil y rústica de la ciudad de Gandia y su término*. Valencia 1803.

IZQUIERDO SÁNCHEZ, J. *Topografía médica de Rótova y pueblos anejos a su distrito*. 1911.

KONDO, AGUSTÍN Y. *La agricultura española del s. XIX*. Ed. Nerea. Madrid 1990.

LARA MELIÀ, PEDRO. *Memoria de la huerta de Gandia, sus riegos y productos*. València 1831.

LISÓN, CARMELO. *Antropología social en España*. Siglo XXI. Editores. 1971.

LASSALA PALOMARES, VICENTE. *Reseña de la visita de inspección de la agricultura de la parte del litoral mediterráneo del sur de la provincia de Valencia*. Tipg. De José Domenech. Valencia 1877.

LORENZO, ANSELMO. *El proletariado militante*. Alianza editorial. Madrid 1974.

MADOZ, PASCUAL. *Diccionario geográfico estadístico de España y Portugal*.

MARTÍNEZ, FREDERIC I PALANCA, FLOREAL. *Utilitatge agrícola i ramaderia. Temes d'etnografia valenciana (II)*. Inst. Alfons el Magnànim. València 1991.

MELIÀ, CASIMIR. *L'economia del regne de València segons Cavanilles*. L'estel. València 1978.

MESTRE, ANTONI. *La economía olivense*. Publicaciones del ayuntamiento de Oliva 1988.

MILLÀN, JESÚS. *Gran propiedad y pequeña explotación en el desarrollo del capitalismo agrario valenciano*. Crítica. Barcelona 1991.

MILLO, LLORENÇ. *Els menjars*. València 1983.

MIRA, JOAN FRANCESC. *Sociedad rural y cambio social: notas para un planteamiento. Vivir y hacer historia*. Península. Barcelona 1980.

MORANT, ISABEL. *El declive del señorío*. Diputación de Valencia 1984.

MORANT, ISABEL. *Economía y sociedad en un señorío del País valenciano. El Ducado de Gandía (siglos XVIII-XIX)*. Instituto "Duque Real Alonso el Viejo" Gandia 1978.

MUT, FERNANDO. *Un siglo de historia urbana: de la ciudad baluarte a la ciudad hormigón*. Gandia 1881-1981. J.M. Borja i I. Mora. Gandia 1981

PIQUERAS, JUAN. *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica*. Inst. De estudios agrarios, pesqueros y alimentarios. Madrid 1985.

PONS, ANACLET I SERNA, JUST. *De les revolucions burgeses a la restauració. El llibre de la Safor*. Imp. Palacios. Gandia 1983.

ROIG I CIVERA. *En la plaça de bous o una hora en quarantena*. Imp. Victorí León. València 1871.

ROSELLÓ, VICENÇ M. *El control de l'aigua (Poder i tradició)*. Universitat de València. València 1989.

SALVADOR, JOAN. *Viatge d'Espanya i Portugal*. Edicions 62. Barcelona 1972.

SANCHIS DEUSA, CARMEN. *El transporte en el País Valenciano*. Inst. Alfons el Magnànim. València 1988.

SANSALONI, JOSEFA. *Aproximación al estudio etnográfico de Tavernes de la Vallidigna*. Tesis de llicenciatura. Universitat de València. Inèdit.

SANZ I FORÉS, PASCUAL. *Fiestas religiosas y seglares en el II centenario de san Francisco de Borja*. Gandia 1889.

SANZ I FORÉS, PASCUAL. *Grao de Gandia. Apuntes históricos de este barrio y del denominado Llavador y su Iglesia*. Instituto "Duque Real Alonso el Viejo" Gandia 1980.

SANZ I FORÉS, PASCUAL. *História del colegio y universidad de Gandia*. Gandia 1889.

STENDHAL. *La cartoixa de Parma*. Edicions 62. Barcelona 1981.

VIDAL, JAVIER. *Transportes y mercado en el País Valenciano (1840-1914)*. Alfons el Magnànim. València 1992.

ZURILLA, ÀNGEL. *La casa popular. El llibre de la Safor*. Imp. Palacios. Gandia 1983.

FONTS DOCUMENTALS

Arxius

Arxiu Municipal de Gandia. *Ordenació del govern. Establiments, ordenances y reglaments. 1274-1910. Registres, esborranys i certificacions de bans. s. XVII-1924.* Lligall 3.

Arxiu Municipal de Gandia. *Contestaciones al interrogatorio que el señor Jefe Superior Político de la Provincia, dirigió al Excmo. Ayuntamiento de Gandia el 20-6-1849.* Lligall 1720.

Arxiu Municipal de Gandia. *Ordenanzas para la guarda del término de la ciudad de Gandia.* 1843. Lligall 3.

Arxiu Municipal de Gandia. *Ordenanzas sobre policía urbana y de mercados.* 1841 i 1857. Lligall 3.

Arxiu Municipal de Gandia. *Informe del Ayuntamiento de Gandia.* 1910. Lligall 3.

Arxiu Municipal de Gandia. *Reuniones de la ciudad sobre las fiestas de beatificación del venerable siervo de Dios fray Andrés Hibernón.* Gandia 1791.

Arxiu Municipal de Gandia. *Cultura. Documentació de la banda municipal i escola de música. Teatre. Esports. Bous. Festes. Falles...* 1791-1924. Lligall 1863.

Arxiu Municipal de Gandia. *Padró de població de Gandia.* 1829. Lligall 1722.

Arxiu Municipal de Gandia. *Cartes, ordres i veredes.* 1813-1814. Llibre 239.

Revistes

Ullal. Revista d'història i cultura. CEIC Alfons el vell. Gandia.

Llibre de festes. Piles 1983 (*La cebera o el puerto de Piles. J.T.*)

Llibre de festes de Daimús. 1984.

Fundación y restauración de la asociación de Hijos de María de los Desamparados en nuestra ciudad de Gandia. Gandia 1928.

Periòdics

El Litoral. Gandia.

La Revista de Gandia.